રત્નનગરીનું રાજ્યતંત્ર

હસ્તપ્રત

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

સરસ્વતીચંદ્ર

ભાગ : ૩

પૃષ્ઠ સંખ્યા : ૪૫૧ થી ૫૫૦

ગોવર્ધન સ્મૃતિ મંદિર : નડીયાદ

સૌજન્ય : ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી ફાઉન્ડેશન : મુંબઈ

"આપે માગવાને લાયક જેટલા તેના કરતાં [struck]
"ભાગવાને કહેલા સ્કૂલમાં મારી સાથે ઉભા રહેલા
"રામજીનાં આબરૂદારનાં સંતાનો લાયક ઉંચે રાખી
"તેમને [struck] લખીએ તે આપી દેઉં એવો મમતા મને
"અતિપ્રિય છે. [struck] માટે આ સાથે આ મારી મમતા
"રાખો."

"લાલીકર, મેં મારાં સાઇન લખાવ્યું. તેનું
"સાઇન રાખેલું તે ડીક્ષનરીનું કામ છે—આવી
"વાતમાં કેઉં સાઇન વાપરવું, શો ભેદ રાખવો, વગેરે
"વાતોને [struck] વિચાર કરવાનો સમય મળવાનો નથી
"નથી. આ પુસ્તક ગુજરાતીનું નથી તે જાણ કરી મમ-
"મન કરે છે. [struck] મારો સાથે મારા રસ્તાનો જેવાં
"રીતે આપવાનો તે તમે આવડે છે. તેમ કરવા જેવાં
"મારી ગુજરાતમાં ભૂલ આવતી તો તેની ક્ષમા આપવી
"પણ મને આવડે છે. માટે આ સાથે [struck] મારા
"[struck] ના ભૂલો સમજાય, ભૂલો વિચારાય, અને
"ભૂલો સાથેની ચાલેલું કામ શિક્ષણ કરી આપ."

"લિ. મો. તેની (રામ) સાથે ગુજરાત રાજ તેની
"આપે પણ અમારી કરવું તેને ગુજરાત ન હોય
"તેની સાથે પણ [struck] ભવિષ્યમાં આ રસા-
"મારી ગુજરાતી ઉભી ન થાય એવા કરારી કરી દેવા
"આપણા રાજ્યની સાથ એની [struck] સાથે સફળ

"કરીને ~~[illegible]~~ વાંચી છે કે લખાણ
"બાબતે પણ તેમાં સમજવામાં ભૂલ ન થાય
"અને ભવિષ્યમાં ભૂલથી મારાથી પણ તે હદ બહાર
"કરવાનો મારો ન થાય — પરંતુ એવી આદતનો ભય
"પ્રકાશકે એવો ઠરાવ કર્યો છે કે આ લખાણમાં તેમને
"કેટલીક ખબર ન હોય અને તેમ કરવામાં આવી
"ભૂલોમાં જો કાંઈ ફેરફાર કે ફેરફાર — પણ આમ
"સુધારા વગર છપાયું તો ઠીક છે — પણ આપ
"મહેરબાની કરીને એવી સમજ હદ બહાર
"તેમ બાબત પણ થશે એમ હદ બહારની કે આ
"પ્રકાશકે એ હદમાં ફેરફાર કરવાનો
"રોકી નહીં. અને તે ન પ્રમાણે પરંતુ પોતાના
"એ તો પ્રમાણ છે તેનું સમાધાન પણ કરીને
"આપણાને મદદ કરી લેવી. એ કામ હવે નહીં
"અરે ને ફેરફારોને બાબત રાખવાને
"તેમના પ્રમાણે નહીં જો કામ કોઈનો લેખો
"તે કામ એવાં કરવા ફેરફાર કરીને
"પાળી લીધું."

પ્રકાશકે મને આટલો બધો પત્ર લખ્યો ત્યારે મહેરબાની
કરવાનો આવવા નક્કી થતા મહાનુભાવો પાસે
જવાનો હકુ હતો પ્રમાણ ઉપરાંત આવી
જોવાને લાગ્યો.

"મણિરાજ, સૂર્યાસ્ત જેવો મ્હારા રાજ્યનો અંત છે
"તેમ તમે મહિપાલના રાજ્યના ~~[illegible]~~ ઉદય ~~[illegible]~~
"જેવા યોગ્ય છો. ~~[illegible]~~ નાગરાજ અને [illegible]
"કુ ~~[illegible]~~ પ્રસંગે પરરાજ્યોમાં જવું પડ્યું હતું અને
"સ્વામીભાવનો ~~[illegible]~~ મ્હારે માથે હતો અને મહિપાલ
"બુદ્ધિ અને નીતિ ઉપર હાથ [illegible] હતો. [illegible]
"આજ જાણું છું પણ તમારાં [illegible] યોગ્ય છો માટે
"આવા મ્હોટા પ્રસંગોનો અનુભવ લેવા અને [illegible] માટે
"રાજ્યોમાં પ્રસંગ પડવા ત્યારે ~~[illegible]~~
"મોકલું છું તેનો પૂર્ણ લાભ લેજો અને [illegible] પણ
"[illegible] ઘણાં મારામાં તમારા પિતાને
"લેજો કે તેમની આંખમાં દુઃખ."
[illegible] [illegible] મહારાજના [illegible]
[illegible] [illegible] હાથે [illegible] [illegible]
[illegible] અને મલ્લરાજે તેને [illegible]
[illegible]. મણિરાજ બોલ્યો: "મહારાજ, મ્હારા [illegible] ~~[illegible]~~
"આપ જેવા [illegible] છો તેના [illegible] હું [illegible]
"[illegible] [illegible] એમ નથી પણ આપની [illegible] [illegible]
"તે કૃપા રહેલી છે તે તો હું મ્હારા શિર ઉપર [illegible]
"અને આપના વિયોગના દુઃખને મ્હારા [illegible]
"[illegible] કરી આપના [illegible] [illegible] સંતોષ [illegible]
"[illegible]".
મલ્લરાજ આ ઉત્તરથી [illegible] [illegible] અને [illegible]

ત્યાં [illegible] સરસ્વતીચંદ્ર ગદ્ગદ બોલ્યો.

"[illegible], કુસુમને [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"

"[illegible] કુસુમની [illegible] [illegible]" [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] બોલ્યો:

"[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] કુસુમ [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] કુસુમ [illegible] [illegible]!"

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] કુસુમ [illegible]. કુસુમ [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

કુસુમ [illegible]

[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] તેમાં [illegible] હતી; ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ [illegible] વિદ્યુતશક્તિ માત્ર ~~[illegible]~~ [illegible]
ફેલાતા, અને શક્તિ તેમાં ઉતરેલી હતી; અને એ
[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] તે હૃદયમાં
[illegible] [illegible] [illegible] પાણી [illegible] ને
શુદ્ધ રાખતી હતી. ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ [illegible] એના વાતાવરણમાં કાંઈ ફરક હોય,
એના વિચારમાં કાંઈક ગૂઢ [illegible] હોય, એના હૃદયમાં
કોઈક [illegible] હોય — એવો આભાસ [illegible]
[illegible] [illegible] હતા. તેને
હૃદયમાં [illegible] પછી [illegible] કરી [illegible] કર્યો અને
[illegible] [illegible] [illegible] તેનો વિચાર ન
[illegible] [illegible].

~~[illegible]~~ "[illegible] આ [illegible] [illegible] તો તે

"સર્વ રાજકીય [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] છે તે તૈયાર
"તૈયાર કરવા હોય [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] તો [illegible] [illegible] [illegible] છે" — [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] તો [illegible] [illegible] [illegible].
[illegible]. આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible]

ફરવા નીમાયેલા અધિકારીઓનાં રૂપ કાયદાને અડચણો [illegible]
નમૂનાનાં ઉપસ્થિત થયાં છે તે
~~[illegible]~~
રાજાઓના ~~[illegible]~~ ગોંધવાનું રૂપ લેતી ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ હતી.

અધિકારીને માટે
રાજાઓના પંચ નીમાયેલા ફરવા માટે
ઉપરી સરકારે ~~[illegible]~~ રાજ્યોનું રૂપ ફરવા માંડ્યું
અને આંધારણ કે અમલદારોનાં માં[illegible] રહે ~~[illegible]~~
[illegible] ઉપરી અધિ-
કારીઓ[illegible] [illegible] પાસેથી સંતોષ નહીં ઉપરી અધિ-
કારી પાસે રહેવાર આવે (અમલ) માગવા
[illegible] પાસે રૂપ[illegible] રાજાઓ પાસેથી ખરડાય
[illegible] [illegible] રાજાઓ [illegible] પાસેથી ભરપાઈ કરાવતાં.
આ તેમ રાજાઓ [illegible] માટે [illegible] અધિકારીઓ
ભવા [illegible] લાગ્યા અને તેમને માટે અને ખરડાયેલાં આ અધિકારીઓ
રૂપિયાંનો ભોગ અને [illegible]
ફરવા [illegible] લાગ્યા. [illegible] [illegible]
[illegible] અધિકાર માટે [illegible] અધિકારી
[illegible] આ અધિકાર [illegible]
અને [illegible] [illegible] [illegible] રાજા
[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] અને [illegible] [illegible]
~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible]
રાજાઓના રાજ્યરંગાની, ~~[illegible]~~ [illegible]
રાજાઓના [illegible] અને [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible] અને [illegible] ~~[illegible]~~
રાજાઓ [illegible] [illegible] કરતા નથી. [illegible]
~~[illegible]~~ પાસાઓમાં [illegible] [illegible]
આ [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] પડતો. આ [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]

મલ્લરાજનાં અત્યારનાં હૈયાં [illegible] મુખમાંથી અશ્રુ
આંખમાંથી ખરી જરાશંકરને કહ્યું:-

"જરાશંકર, આ-આ-આ ભુજમાં અને [illegible]
"સુખદુઃખનાં પાણી [illegible] ઊભરાવવાં, તેને અને તે [illegible]
"આપણાં અને અને તેના રાજ્યની [illegible]
"[illegible] આ કુળ [illegible] [illegible] [illegible]
"અરે જો તો! – અરરરર! શું થયું આવો!"

જરાશંકર બોલ્યો:– "મહારાજ, આપ આજે [illegible]
"[illegible] પાઘડી બાંધતો [illegible] થઈ તો
"વળી [illegible] આંખો ખરી ખરી [illegible]
"[illegible], રાત ને દહાડા [illegible] [illegible]
"– [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"[illegible]

[illegible] "જરાશંકર, [illegible]
"[illegible]! [illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"[illegible]!"

જરાશં– "મહારાજ! [illegible]
"[illegible]

"અને [illegible]
"[illegible]
"[illegible] તો આપણે શું?"

કુમાર— "મહારાજ, [illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"[illegible]! મહારાજ, [illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"તે [illegible]
"અને [illegible]
"રાજપુત્રોમાં [illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"આવે."

કુમાર— "[illegible]
"[illegible]
"આપણો [illegible] છે અને [illegible]
"[illegible]"

કુમાર— "રાજાઓને [illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"[illegible]

રૈયત આજની ઉમરાવો લાગે, સંતુષ્ટ અને સત્યાગ્રહી
બને તો જ આનંદરૂપ છે.

~~[illegible] રાજાઓ [illegible]~~

~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ [illegible] ગુજરાતીને [illegible]

મારવા — ભાગીને માન — રોકવાનો ફક્ત [illegible] હોય,
તેમને અભાવના હોય, તરંગના હોય, અને [illegible]
એ હીરવા જેવું જે [illegible] માનવા હોય — તેવા પ્રતિ-
નિધિ હિંદી અને [illegible] રાજાઓને ~~[illegible]~~
[illegible] લાગુ કરી ~~[illegible]~~ અને
અભિમાન આપવા લાગ્યા અને પરદેશીઓ પાસે-[illegible]
આપવા લાગ્યા, અને બહાર [illegible] પ્રતિનિધિ [illegible] તેઓ
[illegible] ~~[illegible]~~ હિંદ અને એ ~~[illegible]~~ [illegible] ભલા [illegible] તેઓ
[illegible] રાજવીઓને કરવા માંડ્યા. ~~[illegible]~~ [illegible]
[illegible] [illegible] ~~[illegible]~~
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કર્યું છે
"~~[illegible]~~ આપણા રાજાઓ [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] છે
"~~[illegible]~~ પરદેશીઓ પણ [illegible] [illegible] [illegible] હોય
"~~[illegible]~~ તો [illegible] [illegible] આવે. [illegible] [illegible]
"પરદેશીઓની રાજનીતિ [illegible] ~~[illegible]~~ તેમના [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] આપવાનું [illegible] [illegible]
"છે [illegible] ~~[illegible]~~ આપણા રાજાઓને
"[illegible] [illegible] [illegible] પડે છે તેથી [illegible] [illegible] છે.
"[illegible] [illegible] [illegible] પડે છે [illegible] [illegible] આપણા [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આપણા [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] નથી. ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"આપણામાં આજકાલના અધિકારીઓમાં મોટે ભાગ આપણા
"ભાઈઓ [illegible] લોકોનો છે અને [illegible] છે પણ તે
"પોતે છે. અને આવું [illegible] આપણા રાજાઓ અને તેમનાં
"માણસો [illegible] કાંઈ [illegible] કરીએ તો પણ
"લોકોનાં માણસોમાં [illegible] સહુના સારુ [illegible]
"જુલમી [illegible] વધતો ભેદ રહેવાનો
" [illegible] પણ નથી અને [illegible] પણ નથી
"પરદેશીઓના સ્વાર્થનો ભાર તો [illegible] નથી
"પણ આ [illegible] કારણ દૂર [illegible] એવાં છે — તો આપણામાં
"આપણામાં પણું હતું તો. [illegible] મહારાજા, [illegible] તેની
"[illegible] અને [illegible] તેમ આપનો સંયમ [illegible]
"[illegible] છે અને પરદેશીઓનો [illegible]
"[illegible] પણ [illegible] વાત નથી — તેવા રાજાઓને
"તો આ ભાગ કારણ દૂર [illegible] કરવાના ન હતી
"[illegible] છે તેટલો [illegible] — તેટલો ફેર — તેમનાં પર
"[illegible] નથી — [illegible] કરીને આવે. તે [illegible] મહારાજા
"[illegible] છે તેમ [illegible] રાજાઓમાં [illegible]
"[illegible]. [illegible]
"[illegible] નથી. [illegible] મહારાજાને [illegible] તો આપે
"[illegible] અને [illegible] રાજવંશીઓના [illegible] રાજાઓ
"[illegible] છે [illegible] કરવાને [illegible] છે!
"[illegible]
"[illegible] મહારાજા, [illegible]
"[illegible]
"[illegible] આપણા [illegible]

આ સલ્તનતમાં જે પણ વધી ગયેલાં નથી તેમાંનાં
તેનું મૂકવું ભારે અને ~~[illegible]~~ પંડિત મદનમો
મોતીલાલના જેવાનું તેનું ~~[illegible]~~ સ્વરાજ મૂકવાનું રાજાઓ રાજાઓ વચ્ચે
તકરાર હતાં ~~[illegible]~~ એ સરકારોના વિરોધ કરવા જે વાત કબૂલ
રાખનાર હતા હતા. પણ રાજાઓને અને તેમની પ્રજાની વચ્ચેની
તકરારોનો નિર્ણય ~~[illegible]~~ કરવાનો અધિકાર આ [illegible] સરકારને
વિચાર ~~[illegible]~~ સરકારના અને રાજાઓના સંબંધકર્તા [illegible] ઉપર
સ્વામિત્વ પણ ન હતો, અને તેવા અધિકારનું કાંઈ રાજાને
રક્ષણ પણ થતું ન હતું. ~~[illegible]~~ પણ હવે રાજાઓ પહેલાં ~~[illegible]~~
તકરારો પરસ્પર વિરોધમાં પડેલા હતા [illegible] પણ તેમની
પ્રજા કાંઈ સુખ ~~[illegible]~~ હોવાનું કહેવું ન હતું. [illegible] તે સુખના
રાજાઓ ~~[illegible]~~ [illegible] કાંઈને [illegible] [illegible] [illegible]
તેનું [illegible] નથી કે [illegible] સ્વતંત્ર હતા તો તે [illegible]
વાત ઉપાડી રાજ્યના [illegible] [illegible] પ્રજાના [illegible]
વિચાર કરવા તેમને [illegible] હતો નહીં [illegible] ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ કરવાના રાજ્ય-તંત્રમાં ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]
[illegible] ~~[illegible]~~ પ્રજાને પીડતા તેના [illegible] [illegible] હતો તેમના
કાંઈ પાર હતા તેવી [illegible] રાજાઓમાં ન હતી. આ [illegible]
કહેને કહે "[illegible] [illegible] [illegible] તેમાં [illegible] [illegible]" કે
[illegible] પ્રજા ~~[illegible]~~ [illegible] હતી. પણ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible],
[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] આવે છે,
[illegible] પણ [illegible] આવે છે, અને [illegible] પણ [illegible] ~~[illegible]~~
ને ~~[illegible]~~ प्रजापीड़क संतापकै [illegible] ~~[illegible]~~

[illegible] રહેલો [illegible] [illegible] [illegible] હતો [illegible] [illegible]

~~[illegible]~~ પણ એ બુદ્ધિશાળી [illegible] નાના

રાજાઓને [illegible] [illegible], અને ~~[illegible]~~

[illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]

[illegible] પાડેલો [illegible] દેવળોને ~~[illegible]~~

ઉજ્જડ કરવા અને રાજા ~~[illegible]~~ [illegible]

રાજ્યોના પાયા ડગાવવા. તેમ કરીને [illegible] [illegible]

[illegible] નહીં તો [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] ઉભા ઉભા [illegible] ~~[illegible]~~ અને તેમ

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible]

~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] દેવળો અને

રાજાઓનાં અંતઃપુરમાં ~~[illegible]~~ [illegible]

~~[illegible]~~ ઉભા કરી ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] કરી [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — [illegible]

[illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] — [illegible]

~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] અને [illegible]

[illegible] ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ [illegible] [illegible],

[illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible],

[illegible] [illegible], [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible],

[illegible] [illegible], અને [illegible] [illegible] [illegible] : [illegible]

[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]

ઉભી કરી અને ~~[illegible]~~ દેવળોની અને રાજાઓની [illegible] [illegible]

કરી દીધું કે હિંદુસ્તાનીઓ પાસ્તક ધડ્યા રહેવા ~~[illegible]~~ શહે-
રીઓના મહોલ્લાઓમાં ~~[illegible]~~ તેને રહેવાનું ન હોય તો. આ
ત્રાસ દાયક અને બીજાં કારણોથી પણ રાજા નહીં કાંઈ નહીં
લાવે મજૂરોને ઠગ અને ફુસલાવી ~~[illegible]~~ વાવટા ઉપાડી અને
~~[illegible]~~ મજાપાઠક રાજાઓના હિંદુસ્તાની ~~[illegible]~~ ઉમાં ઉમાં ~~[illegible]~~
કોઈનાં. ~~[illegible]~~ તે કોઈ વખતે હિંદુસ્તાનીઓ ~~[illegible]~~
[illegible] મહેરબ ~~[illegible]~~ મહાજનો અને તેમના વિરુદ્ધ
ગયો અને ખૂન કર્યાં ~~[illegible]~~ ઉપર મજૂરોના લાભના વિચાર
ત્યાં બની એ ચળવળ ફેલાવનારા ઈંડી કોઈ ગોરાએ
લીધા છતાં ~~[illegible]~~ એટલે થાય કરવા. ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ અને કોઈ ઠરાવ જૂનો ... તેમ કરવા ~~[illegible]~~
હિંદુઓના આગેવાનો ઉપરવાસે જ ~~[illegible]~~ શહેરમાંઓમાં
રાજાઓને હિંદુને ... આવ્યું કે ~~[illegible]~~
મજૂરોને ~~[illegible]~~ હિલચાલ દૂર ગયું અને ~~[illegible]~~ ખબર પહોંચી
કોઈના ~~[illegible]~~ ફેરફારમાં ~~[illegible]~~ પાંચસોમાં વિરે અને
તેમ ~~[illegible]~~ સાંભળાર વધી ઉપર એ ~~[illegible]~~ મહારાજાઓ અને
તેમના ગયો અને ખૂન કર્યાં. અહિંસાના ભાગ ઉપર વિરુદ્ધ
અને ખૂબ જોર કરી દીધા લાગ્યા. આ કર્યા ~~[illegible]~~ ઘણાક
લીધાર ~~[illegible]~~ મજૂરોના ઉપર હિંદુસ્તાની દૂર
કર્યો. ~~[illegible]~~ મજૂર હિલચાલના ~~[illegible]~~ કાંઈ અને ~~[illegible]~~ ઉપર
~~[illegible]~~ આગેવાનોએ ~~[illegible]~~ લડ્યું દૂર ગયાં અને
મજૂરોના ખરાબું કરવું આપણે દેશ ભાઈ તો એ
ખરાબ દૂર કરવાનો અને ~~[illegible]~~ આ મજૂરોના લાભનો
ઉદ્ધાર કરવાનો ધર્મ પણ આપણો નથી એ શું કે

અંગ્રેજોના મનમાં આવ્યું. [illegible] ત્યારે અમે રાજ્યકર્તા [illegible] અંગ્રેજોના
[illegible] આ દેશ [illegible] ગયા — એ દેશને [illegible]
રાજ્યોમાંનું રાજ્ય [illegible] કરી પોતાનું રાજ્ય [illegible]
[illegible] હાંકી એ બુદ્ધિ [illegible]
[illegible] ઈ. ત્યારે અમે પરદેશી [illegible]
[illegible] અમે [illegible] અંગ્રેજોની [illegible] બુદ્ધિ આ [illegible]
[illegible] હતા. [illegible] રહ્યા. [illegible]
[illegible] રાજાઓના [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] વધારે [illegible] રાજ-
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] લાગ્યા, [illegible] બુદ્ધિના [illegible]
[illegible] બુદ્ધિવાળા [illegible] રાજ્ય [illegible] પોતાની
[illegible] [illegible]
પોતાની [illegible]
[illegible] હતા [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
પ્રતિકૂળ હતા, [illegible] પોતાના [illegible]
[illegible]
[illegible] પોતાની [illegible] રાજાઓની
[illegible] હતા [illegible]
રાજાઓને [illegible] — [illegible]

× " [illegible]

× [illegible]

પણ મહાત્માજી રાજકોટની નવીન રાજરમતમાં [illegible]
આપ ન શકે કે એ [illegible] ~~[illegible]~~ અનુસંધાન કરી બોલ્યા
કે કે "~~[illegible]~~

"[illegible] સમાધાન નહિ!"

પોતાના ઉપવાસ પૂરતી ~~[illegible]~~ રાજકોટ [illegible] [illegible]
પૂરતું [illegible] [illegible] [illegible], ~~[illegible]~~
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible], [illegible], કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ [illegible]
[illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]! [illegible]!
[illegible] [illegible] [illegible]: "[illegible]!
"[illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"~~[illegible]~~ [illegible]! [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]
"રાજકોટ [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]! [illegible]
"રાજકોટ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]
"રાજકોટ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]

"આપણા આવતાં જ [illegible] પશ્ચિમની સભ્યતાની
"અસર છે અને લાગે છે. ઇંગ્લંડ તેને લાયક છે તો
"સભ્યતા તેને નડે છે — ઇંગ્લંડના સભ્યતાના અભિમાન
"પછી ભલે તેમને પાસે પણ એ પ્રજાનો નહીં રહે.
"નથી, આપણે કાંઈ અભિમાન હોય એવું
"બોલવાનું કાંઈ કારણ દેખાતું નથી — દેખીતી
"દૃષ્ટિએ ભિખારી તો."

અરે પણ અમારી સભ્યતા [illegible]
પાસે તો બોલવાનું કારણ એ આપણો સુધારો
લગાવ્યો. પરંતુ અહિંસામાં સુધારાની આપણા
મકાનમાં એક જેવા લોકો આવી ઊંચા હિંદુસ્તાનના સત્યા-
અને સુધારો, અને હિંદુસ્તાનના રાજ્યાધિકારીઓની
લિખાણો [illegible] હિંદુસ્તાની લાગી ઉઠ્યા
ઊંચા [illegible] ઊઠી ગયા.

જ્યારે આ હિંદુસ્તાન રાજ્યનો વહેવાર થયો, પણ
તેને આપણે સુધાર ઇચ્છતા હતા તેને આપણે
ઝાડવા રહ્યા. [illegible] દેખાતો આપણી
રાજ્યનું દેખાતું પણ રાજ્યકર્તાઓનાં આપણ સુધારણા હતો.
એવો હિંદુસ્તાનીના આપણ દેખાતો આપણ હતા, અને હિંદુ-
સ્તાની આપણે આપણ દેખાતો [illegible] પણ
રાજ્ય સ્થાપી એવો કોઈ [illegible] પણ
આવો જ હિંદુસ્તાન હતો. પણ [illegible] તેમાંથી રાજ્યની
અમારી વાતો [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] મારાથી [illegible] વિચારમાં

[illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રાખ્યા છે તેણે [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] રાખવામાં આવતી નથી.

~~[illegible]~~ મહાસભા રાજ્યમાં [illegible] [illegible]

પણ તેમ છતાં પરસ્પર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

પછી તેમને [illegible] દૂર પણ રાખવા ઈચ્છામાં આવતા નથી,

[illegible] તેમને પ્રશ્ન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] આવતી. [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] ન [illegible] ~~[illegible]~~ પણ [illegible] [illegible]

અને ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] તેમાં [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] પછી તેના વિચારમાં [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] તેમાં [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] તેને [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને ~~[illegible]~~

[illegible] [illegible] તેની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

રાજા મહારાજા કરે છે ~~[illegible]~~ અને [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]

~~[illegible]~~ મહાસભા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible], અને [illegible] [illegible] [illegible]

અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

પ્રજાનો [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible]

પણ તેના મનમાં સિંહ રહ્યું. ઝુલુ
ઝુલુનું [illegible] [illegible] [illegible] આગળ [illegible] કરી
[illegible] રહ્યું; પણ પોતાના હાથમાં પોતાના [illegible]
[illegible] [illegible] તો [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
ન હતી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible]; પણ તે [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઝુલુના [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible].
[illegible] [illegible] ઝુલુને [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible].
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ઝુલુને [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

દાક્તરી સારવારથી ડૉ. [illegible] આ વખત [illegible] બિછાનાં
[illegible] છોડ્યો નહીં. પણ તેથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
ન [illegible] [illegible], [illegible] ન [illegible] [illegible], અને [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] અને દાક્તર [illegible]
[illegible] કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહીં. [illegible] [illegible]
સર્વ રોગોનો [illegible] કરવા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] કરવામાં [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] નહીં. ડૉક્ટર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
પણ [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. ડૉક્ટર [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરવાનો [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહીં. [illegible]
[illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
તે [illegible], પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ડૉક્ટર [illegible], [illegible], અને [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]
[illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
ડૉક્ટર [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible]
અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible]

પગમાં ભૂખે [illegible] હતું કે [illegible] મુસાફર [illegible]

રોગ છે અને તે [illegible]

[illegible]

[illegible] અને તે [illegible]

[illegible]

[illegible] અને તે બોલ્યો :

"મહારાજ, [illegible]

"[illegible] નથી. [illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible] નથી."

"[illegible]

[illegible]

અને [illegible]

[illegible] બોલ્યો : "મહારાજ, [illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible] નથી. [illegible]

"[illegible]

"[illegible] નથી."

મુસાફર [illegible] બોલ્યો : "[illegible]

"[illegible]

"[illegible]" [illegible] લખવા લાગ્યો.

[illegible]

"[illegible], આ [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] છે, [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] છે — [illegible] [illegible] [illegible] નથી,

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible]

"[illegible] નથી, તો [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] હું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે :—

"दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः

"करिण्यः कारुण्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः

"इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिखानां पुनरयं

"नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन् मृगपतिः

"આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

૫૭૨

"વિનયશાળ કેવા વિદ્વાન ના ગુણલક્ષણની સાક્ષીએ છે.
"બુદ્ધિધન જેવા રૂપજ સાથે નહીં પણ સરસ્વતીચંદ્ર
"જેવા સ્વામીના સ્વામીજન જોઈને તો જોતા જ રહીએ
"છીએ."

આખરે બુદ્ધિધનનું ~~[illegible]~~ વચન સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું
કર્યું અને મુખ્યમંત્ર સાથે અદૃષ્ટિ કંઈક કરી રહ્યા. [illegible]
વાત કરીને બોલ્યું નહીં. ત્યાં [illegible] સાંભળ્યું.
વાર કરીને બોલ્યું નહી. ત્યાં [illegible] સાંભળવા લાગ્યા.

"મહારાજ, હું કંઈ પણ સમજી શકતો નથી
"મેં કરેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો."

મુખ્ય— "આ પ્રશ્નોના ઉત્તર ન છે." — એવો ઉત્તર આપ્યો.

જ્ઞાન— "હું પ્રશ્ન સમજતો નથી." — એવો ઉત્તર આપ્યો.

મુ૦— "પ્રશ્ન સમજો તો ઉત્તર આપું." પ્રશ્ન

જ્ઞા૦— "તો આપના આગ્રહ ન હોય તો [illegible] તો સમજો
"પ્રશ્ન સમજાવો અને પછી ઉત્તર આપજો.
"અધિકાર છે" ~~[illegible]~~ સમજાવો એનું સ્વરૂપ [illegible]

પ્ર૦— (હસીને) "પણ સમજાવો એટલે શું? [illegible] સ્વામી
"નહીં. અને. આપણા મનમાં તે સમજ? [illegible] ધારે છે
"તો પછી [illegible] કંઈ પ્રશ્નમાં જેવા તેમના પ્રશ્ન [illegible]
"તેને પૂછવી નહીં હોય તો નથી [illegible] એની [illegible]
"શુદ્ધિ દેખાડે છે. [illegible] એટલે આ [illegible] નથી જેવા
"આમ સમજો પરસ્પરમાં ઉપનિષદોમાં રહેલાં ઘણું નથી છે
"તેની પૂછવા તે [illegible] પૂછવા નથી. જ પણ [illegible] છે

"એ હિંદુસ્તાનના [illegible] સ્વભાવ [illegible] મહાભારત [illegible] [illegible]
"એ ઈજીપ્ત તથા ગામડાંના [illegible] રહ્યા છે તેમના [illegible]
"પોતાના લોકોનું પાર્લામેન્ટ ભરાવવું હોય તો પણ [illegible]-
"પોતાના લોકોનું [illegible] છે તેમને છૂટી
"નાગરીના રાજ્યના ભાગની [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible]
"[illegible] તેની સત્તાના પછી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે નહિ
"[illegible] રૂપ તે [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] છે તે હું [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible]
"[illegible] ?"

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] – [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]!
"શું તેને [illegible] મહીં પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"મહારાજ, એવાં દૃષ્ટાંત [illegible] તો [illegible] [illegible]"
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પડશે."
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"

[illegible] [illegible] [illegible] : "તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]!
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તો તેમાં [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] નો

"મહારાજ, [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] હું [illegible] નહિ. [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible]. પણ [illegible] [illegible] [illegible] કે [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, [illegible] કે [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તો તેનું [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"પરણે છો તેને ન લેવાથી કામ કરવાનું શીખવાશે".

ગુલાબરાય — "ગ્રાહક, હું તુલ લગ્ન છે કે
"ગુણવંતરાય એમ ન છે એમ નહિ પણ
"ગુલાબરાય જેવો સારો પુત્ર છે એવો ગુણ પણ છે".

ગ્રા૦ — "તે એમ હોય તો ગ્રાહકને શિક્ષા કરી
"તેની સોગણી ગુણને કરવા લાયક. પણ સાચ એવી
"પરણે નાણાં છો માટે ન શિક્ષા કરવા નહિ."
"તે જેમ પુત્રને શિક્ષા દૂર કરે છે કે

ગુ૦ — "તે પિતા પુત્રને અનુગ્રહ કરે છે".
"સમજ આવે ન નહી તો પિતા પુત્રને શિક્ષા કરે
"તો એવી શિક્ષા કરે

ગ્રા૦ — "મહારાજ, હું હારી.
"પુત્ર અનુગ્રહ ને હિસાબે તુલ્ય નથી."
"તે જાતે લાયક સાચિત્ર કરીને

ગુ૦ — "હવે જીતો તો રાજાઓને રાજપુત્રની ઉપકારીને
"વાત કરી. રાજાઓને હવે તમે સાચિ
"સાંભળવી પણ નહી તેને કરવી પણ નહી. હવે અધિકારી હવે
"કૃતિ હોય તો મારી આદિ સર્વ કરવાને હું સંબંધમાં
"તો સાંભળ. આજ જેવો જે રાજ-પ્રજાના સંબંધમાં
"રાજાઓનું શું કરવું છે. પણ આજ કરવાનો રાજનીતિ જોવી
"છે. આજ જે રાજનીતિનું શું કરવું છે — તેને પ્રજાની
"પરસ્પર વિરોધ ન કરે માટે જે કરવા વિશે
"રાજાને રાજ્યનું છે. પણ રાજપ્રજાના વિરોધ થાય છે, પણ પહેલું
"રાજા રાખવાનું છે. પણ રાજપ્રજાના વિરોધ ચલાવાય છે, પણ પહેલું
"હાલે જે કરવા આપે!

"ઘણું એ રીતના એ પ્રસંગો દીઠવા નથી. [illegible]
"રાજપ્રજાનો સંબંધ કદાપિ આત્મબળના જેવો હોવો
"— તે રૂપાળો એ માર્ગે તેમનું [illegible], અને પ્રેમ
"વધે એવાં [illegible] રીતના દીઠવા છે. કદાપિ એ સંબંધ
"બિગડ્યો એવો છે — તે રૂપાળો વ્યાપારમાં [illegible] બિગડેલો
"બિગાડ્યો વધે અને [illegible] બિગડ્યા પછી એકઠું
"થઈ [illegible] કરી [illegible] [illegible]
"[illegible] અને એ વ્યાપારીઓનાં ફાયદા માટે
"હિંદુસ્તાનની વાડીમાં રાજાનો માર્ગ સુખ રૂપાળું
"તે રૂપામાં રાજાના [illegible] રીતિ થઈ નથી પણ
"વધે એવા માર્ગ એ પણ રાજાઓ વિનાનાં રાજ્યમાં
"એવાં કારણ છે. આ [illegible] રીતના માં જ ... તો રાજ
"વાપરવાનો ઉદ્દેશ છે એ બિગડેલ ન રૂપાળાં જ વધુ છે
"[illegible] હાથ ઓફિસર રીતના એ રાજદ્વારી ... હોય છે
"તેને જે તે રાજ કુટુંબનું એમના ઘર છે અને રાજાનું
"અને ઉપર નજરના ... અધિકારી હાથ છે. [illegible] માટે
"ઘણું બુદ્ધિમાન છે તે એવું પ્રસંગો જાણ કરી શકે
"તેથી રૂપાળી એવું દરબારનાં કોઈ દિવસ રહી ન જાય
"માંડી ન રહે એવું ભૂલ તો આવે છે. [illegible] માઝા નથી
"[redacted] ઉદ્દેશ અને આપણે ઇતિહાસની ભૂમિમાં રાજાની પ્રજાના
"પણ જોઈએ છે, માટે એ ભૂલ ... પછી

"દિવેલાનો પ્રભુને પૂર્ણ સમય ચાલી પાસે મુકી દેવાને
"અંગો વિખાડવા ગયા તેમાંનું એક પૂંછડું લેઈ ~~[illegible]~~
"સાગરને વીંટાળી નાખે નહીં [illegible] [illegible] પ્રભુને આપે
"નો ઝાલી પાર નહીં."

[illegible] – "મહારાજ, આ બધું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વાત હતી."

"આપણું કંઈ નહીં. માટે મને સાચી વાત [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

મહાત્મા – "જટાશંકર, ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible]
"મેં તારી પાસે. હવે તો ગાંઠની [illegible]
"[illegible] હું કર [illegible] [illegible] [illegible] કર."

~~[illegible]~~ જટાશંકર આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

~~[illegible]~~ – "[illegible], [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] નહીં, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"કહેવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે તે [illegible] [illegible] [illegible]
"લાભ થશે આપણને [illegible] [illegible] ન [illegible]. [illegible]
"[illegible] ~~[illegible]~~, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] છે તે ~~[illegible]~~ તેનો [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] છે તે [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ પડે.
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"ત્યારે [illegible] નહિ— [illegible] પણ નહિ. પણ [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"હવે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"હવે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] હવે— આવાં [illegible] [illegible] [illegible]
"~~[illegible]~~ [illegible] આપણી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"લાગે છે. [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] — પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"નથી [illegible] છે કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] નહિ — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] ન [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે કે આ
"[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"ચિડવવા ન દેવો હું એને તમારા પરણવા જાણે?"

કુસુમ કાંઈ કહેતી અટકી: "હશે!"

બુદ્ધિધન — "હજી તમે ~~એને~~ કુસુમના હૃદયના ચિત્ત
"ભેદને. એ કોના વિચારમાં પડ્યા હતા. કાંઈક હૃદય
"આપવાની વાતે તો મને ઉઘાડું એમ કહ્યું. ~~મુંઝાવાને~~ અને
"~~એ~~ આપવાની વાતે એ વાત [illegible] એમ હતું. ~~મુંઝવણ~~ મને
"એકાંતમાં વાત કરી [illegible] સમજાવે તે આપને એમ-
"ને એમ હશે." એમ કહી આગળ પણ આપવા લાગ્યા.
"વિચાર કરે તે સમજ લાગે. કાંઈ ના, કુસુમના ~~વચન~~ વચને.
"આપણ કોઈ ગમાડી દેવાના વખતે ~~તે વાતમાં આપણ~~
"~~વાતમાં આપણું કુસુમની એ વૃત્તિ~~ બુદ્ધિ ~~[illegible]~~ માટે
"કુસુમની — કુસુમના પણ એને નથી અને આ દેવે એમ-
"~~એ વાતમાં આપણ ખબર~~ કુસુમની તે વાતમાં આપણ પડ-
"વાનું ~~[illegible]~~ ના આનંદીબાઈને કેટલું લાગશે. કુસુમને
"પ્રીતિ વિના કરવાનું છોડી દઈ એની આ ઉપયોગ
"કરી એને દિલ્હીએ મૂકી આવે."
"~~એમ~~ [illegible] તેના વિના
સુમનને કંઈક વિચાર પડ્યો.
કાંઈક દીકરી દીઠી. તે ઘણી પછી મુખમાં લાગ્યો.
"પણ મહારાજ કામ કરે છે તે જાણે. કુસુમના ~~[illegible]~~
"પ્રવીણતાંથી આપનું બોલ તો એ કહ્યું નહિ. અને એ
"આનંદને કોઈ વાતે સંદેહનો આવિર્ભાવ થયું હશે તો કહેશો?"
બુદ્ધિ — "મહારાજ તો ~~[illegible]~~ દયા મારી વાતે હશે — તો મહારાજ
"આનંદની મીઠે સંધિ કરવામાં ~~[illegible]~~ કુસુમના હૃદયે છું ના
"કુસુમની વાતે દેવાના છે — વર્તમાનમાં વિચારી જુઓ
"[illegible] ~~[illegible]~~ કે તેને લગ્નિવાહકાળના [illegible]

“ [illegible] અને તેને રસ્તે કુસુમને તેવખતે [illegible]
“ઘરે [illegible] પહોંચ્યા [illegible]. આ [illegible] કુસુમ
“ન [illegible] આપણને [illegible] હવે નહીં. [illegible]!
“ [illegible] પિતા [illegible] કુસુમ [illegible]
“ [illegible] તેને આ વાત [illegible].
“કુસુમ [illegible] તે [illegible] તેને [illegible]
“ [illegible] કુસુમના [illegible] કરવાનાં [illegible]
“ [illegible] શરીરમાં ઉપાય. અને દૂર કરવાને [illegible]
“છે તેને આ [illegible]
“આપ, કુસુમ, [illegible], અને એને [illegible]
“એનું [illegible] અને [illegible]
[illegible] — “પણ [illegible] શું કરવું? અને [illegible]
“એને [illegible] અને કુસુમ [illegible]
“કુદરતે એને [illegible] કરવાનો વિચાર [illegible] [illegible]!”
“ [illegible] એવો તે એવો ઉપાય [illegible]. તે [illegible] અને
[illegible] — “[illegible] વિચાર [illegible]. આ એના
“ [illegible] એને [illegible]
“ [illegible] તે એનો [illegible]
“ [illegible] પણ [illegible] [illegible]
“એ હોય. એનો ન હોય અને આપણો [illegible]
“તો એ પણ ઉપયોગ કરવાનો અને એને [illegible] ખરી રીતે
“[illegible] એને આપણને [illegible] કરવાનું [illegible] તો એ કુદરત
“[illegible]. એ પણ એનો [illegible] તો એ [illegible]
“કરવાનો નથી, અને એના ઉપયોગો [illegible] એ [illegible]
“અને આપણો [illegible] [illegible] એ પણ એનો ન હોય

[illegible] તે નુકસાન થાય તેટલું જ નુકસાન. એથી
ઊલટ એમ કે કબૂલ કરે તો પણ હું એમને [illegible]
નહીં. એ પત્રમાં એ સાથેના [illegible] ખેદ સાથે
મૂકે છે ત્યારે એ પણ એના હાથમાં મૂકી સાથેનો
એના [illegible] અમારો ઉપકાર તેને ઘટ [illegible]
ગણવાને લાયક [illegible] [illegible] [illegible] મોટી એના જ
ઉપરીઓ પાસે [illegible] મગાવવા જેવું, [illegible] કાંઈ
લેવાનું નથી તે [illegible] [illegible] [illegible] કે મારી
[illegible] ઈશ્વર સાથેના ભેદ [illegible] પછી એ [illegible]
[illegible] તે લેવો પડતાં ઉતારવા [illegible] કરશે, [illegible]
થાય, પણ [illegible] જ એ મારી શક્તિ [illegible] છે.
એ તો-[illegible] [illegible] પર ભેદ— [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] તો આ [illegible] પહેલાં [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આ
[illegible] [illegible] કે [illegible] [illegible] નથી [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] સાથેના ભેદ નથી [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]? એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]? એ [illegible] સાથેનો [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] કરે એમ સાથેનો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] પડે તો સાથેના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] સાથેનો [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"મને દેખાતું. આનંદશંકર, આ અત્યારને એની મને
"જમાનાનાં આવડે તો આત્મજ્ઞાન ન આવડે તો આપણી
"આવડ આવી. આ અંતનો ઉપર એમ પણ છે કે આ
"પણ ગુરુ ટાંક્યા છે, આત્મજ્ઞાન અને આનંદ
"એવું દેખાય [illegible] અને શૌર્ય અને એકલાપણું
આવડી ટાઢ એના આમ આત્મજ્ઞાન એકલાપણું દેખાય છે
"તેને આ [illegible] આત્મજ્ઞાની અને આનંદ એને એકલા [illegible]
"એકલા ઉપયોગ દેખાય અને ટાઢ ઉપાડના [illegible]
"[illegible] [illegible] આત્મજ્ઞાન [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
મહારાજ— "શાબાશ, [illegible] [illegible] તો [illegible] [illegible]
"[illegible]."

આનંદ— "મહારાજની આજ્ઞા હોય તો હું [illegible]
"[illegible] નથી. પણ [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]. પણ
"[illegible] ગયે તે દિવસ તેની મારે [illegible] [illegible] [illegible]
"મારા [illegible] ઉપરથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] અને આજ ઉપાડું છું તે પણ [illegible] [illegible]
"તેવું દેખું! મહારાજ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], મારે [illegible] [illegible]
"આ ઉપાય [illegible] [illegible] ઉપાય ન [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. મહારાજ, [illegible]
"[illegible] તે [illegible] [illegible]

"અચાનક ફરતાં આપે મને શિક્ષા કરી તે મને
"શોભે ખરી છે અને મારા સંજોગોમાંથી મને
"એ શિક્ષા જોઈએ ન ખરી હોત તો મને ઉગારી
"આપણ છે. અહો! એ શિક્ષા કરી આપે મને
"મહાદોષમાંથી બચાવ્યો છે અને તે સદાચારનો
શિખવ્યો ઉપકાર કર્યો છે તે આપ
"આપે મને એ શિખીને ~~[illegible]~~
"હું આપનો આભારી ન હોઉં તો હું
"આપના ઉત્તમ વચનોનાં અમલ જોઈએ લાયક ગણું ~~[illegible]~~
"ફરીથી પણ મહારાજ હું ~~[illegible]~~
"પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કહું છું કે સદાચાર ઉપર મારા મનને
"સ્થિર કરીશ ~~[illegible]~~ ઉપરાંત અને ~~[illegible]~~ આપની
"હવે પછી કદી ન ~~[illegible]~~ ઉલ્લંઘું અને રૂડું કરવાનો
"~~[illegible]~~ સદાચાર ઉપર મન રૂડી રીતે ન મૂકે
"આપની રીતે તો ~~[illegible]~~ આપના રૂડા વચનોનો ન મને
"બનો ફળ રૂડું વચનો મારા કર્યો હતો તેમ ન મને ઉપદેશ
"એ મારા ફળના અંગાર્તો મારા અને લાડી ઉપદેશ માગી લઉં છું
"કરવા એ ઓરડું હું આપની પાસે મારા જેમ ઉપકાર
"અને ~~[illegible]~~ તે માગવાને આપને પણ
"અંગ્રેજને પણ પ્રગટ હતો તેમ હું છે તેમાં
"પણું છું અને મારી કરવી ~~[illegible]~~ કરવું છું."
"~~[illegible]~~ આપના પવિત્ર સદાચાર પાળવાની નવી
~~[illegible]~~. મારાં સુખરૂપ પ્રયત્નોમાં સફળ થઈશ
આગળ ~~[illegible]~~ પૂરો ઉપર રહીને અને આપની કૃપાથી

ઉભેલું ~~એ~~ શી અંતરીઆનું ચિત્રરેખા પવિત્રતા પટમાં
ખીલ ધરે તેમ ~~[illegible]~~ આ બાળાના મોઢાનું
પ્રતિબિંબ ઉભું રહીને ચિતરાતું ~~[illegible]~~ કુમુદસુન્દરીના અંતઃકરણમાં
~~[illegible]~~ ઈંડવાનું પ્રતાપ કરવા જેવું થયું, આંખોના
ચિત્રનું ~~[illegible]~~ (મોહ) રાગના ધન ~~[illegible]~~ ઉદય થયું,
એના ~~[illegible]~~ હૃદયમાં અમૃતની ધારા ચાલી રહી, અને એના
હૃદયને ~~[illegible]~~ ઉભરાતી ~~[illegible]~~ ઉછળતા નિઃશ્વાસ સાથે
કુસુમ કંપાવતો હતો તેના હૃદયદ્વારા [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] કરવા [illegible]. [illegible] [illegible]
[illegible] ગયો — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]
[illegible] હૃદય ~~[illegible]~~ [illegible] ગયું, ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] તે ~~[illegible]~~ [illegible] — [illegible] [illegible]
[illegible] — પોતાના પણ [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~
[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] સરસ્વતીચંદ્ર ~~[illegible]~~ [illegible]
~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] કુમુદસુન્દરી [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]!"
"હે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]!----
"[illegible]! [illegible] [illegible] [illegible]
~~[illegible] [illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] —
[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible]!
[illegible] — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
~~[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

૧૧૪

ફરીથી ~~[illegible]~~ ફરી રહ્યું, + અને એના હૃદયમાં
ઉભરાતો સ્વર મુક્ત [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] સહજે ગાયો
ગાયો — "મહારાજ, મહારાજ, ~~[illegible]~~ રાજાઓના
"આગળ અને" ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible]
"નહિ — મહારાજ, એવા રાજાઓનું [illegible] [illegible]
"નિરંતર ઉછેરું ઉછળતો જે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] રાજાઓનિય [illegible]
"[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"— મહારાજ, [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible]." મહારાજ, ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"~~[illegible]~~ દૂર ન કરશો." [illegible] [illegible]
"[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] પણ ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]"
"~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

મહારાજે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]

~~[illegible]~~ [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible].

"[illegible], રાજાનો [illegible] [illegible] [illegible] છે કે [illegible]
"~~[illegible]~~ [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] પડે છે અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"છે —"

રાજાના [illegible] [illegible] પછી [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]: "મહારાજ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]

"સ્વાધીન કરો."

પ્રભા — "આનંદ, હું [illegible] બાળક પ્રજાને
"શિક્ષણ કરું તે વિના હું સંતોષ પામું એમ નથી.
"તો સાંભળ [illegible] એ બાળ બાળકું હતી [illegible]
"એને સુધારવા [illegible] કરવા ધારે છે. દેશનો
"ઉદ્ધાર એને [illegible] આપવાનો [illegible] [illegible]
"[illegible] એને [illegible] [illegible] [illegible],
"[illegible] [illegible] એને [illegible] [illegible] ને [illegible]
"એને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] એને [illegible]
"[illegible] [illegible] શિક્ષણ એને [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] એને તેનો [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] એને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] તો તે [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible]."

આનંદ — "એ [illegible] પણ [illegible] નથી. [illegible]
"[illegible] પણ કરેલા શિક્ષણ પ્રજાને શિક્ષણ કરવું
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]."
"[illegible] [illegible] કરી [illegible] નથી.

સુલોચના — "તો મુજ [illegible] મને દુઃખ ન દેતે તો
"ખાનદાની છાંડી કરવામાં અને શૌર્યતાથી ગાદી લેવામાં
"આપણે મુજને અને પ્રજાપતિજીને મદદ કરવું
"પડતું છાંડ્યું તે [illegible] મુજ પાસે
"દુનિયા અને હાથી ભાગે ન સમજ્યો તે [illegible]
"[illegible] દુઃખ દુરદને માટે જોતી નથી."

ગ્રા૦ — "પછી?"
સુ૦ — "પછી [illegible] પણ અમારે ક્રિયા કરીએ
"જાણીને તો ગ્રામીણને ધર્મે મુજને ક્રિયા કરાવવી."
ગ્રા૦ — "નથી!"
સુ૦ — "મહારાજાનું વચન દઉં છું!"
ગ્રા૦ — "તો મહારાજાની [illegible] ક્રિયા કરી સમજો."
ગ્રામીણ સાધુએ લઈ જાય. [illegible]
દાન નગરાંકુશને દેવા લાગ્યા.
"નગરાંકુશ, હુંકાર આપીને પૈસા લઈને છે
"આપણા ગરજમાં ખુશાલી કરવામાં આવે અને
"હવે. પછી વાતે અમે કરી. પણ એ વાત કરવા
"[illegible] હવે તો ઉભરી રહ્યો નથી — ભાઈ જો
"આ ઊભરતા પેટી હતી તે હું જાણું છું."
નગરા૦ — "મહારાજ, [illegible] સાધુઓની સભા કરી
"એ કે દુઃખની જે મહાપ્રભુ ન સાંભળે તો [illegible] અને

“ ગાંડેલા [illegible] લેવા જાય છે તેવા પાગલ બને છે.
“ તેમાં જેનામાં [illegible] હાથે ઈશ્વરનો અંગત [illegible] હોય તેવા
“ [illegible] પાસે તો ડુબતા હાથે જાએ તેવું [illegible]
“ [illegible] ને [illegible] છે. [illegible]
“ [illegible] જેવાં [illegible] પડ્યું હતું કે
“ [illegible] ॥

[illegible] ।
“ पदे पदे [illegible]
“ [illegible] જ્યાં [illegible] સાથે [illegible]
“ [illegible] ઘણાં થયાં છે. તો જાય તેવો
“ [illegible] અંગ્રેજ [illegible]
“ [illegible] હિંદુસ્તાન [illegible]
“ [illegible] થાય? [illegible], તો
“ [illegible] અંગ્રેજ [illegible]
“ [illegible] પાસે [illegible] અંગ્રેજ તો જાય તો
“ [illegible] અંગ્રેજ [illegible]
“ [illegible] રાજાના રાજ્યમાં [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]ના રાજાને વશ બની ગયાં. [illegible] સાથે
સંધિ કરી, [illegible] ગૂર્જરદેશના [illegible] આ [illegible]
[illegible] સાબિત કર્યું, અને [illegible] [illegible] સાથે
[illegible] કરી. મુસલમાનના રાજ્યની [illegible]
[illegible] [illegible] થઈ ગઈ. [illegible] [illegible]
[illegible] પરાજય કર્યું [illegible]. તેની [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]. [illegible], [illegible],
અને [illegible], [illegible] [illegible] અને [illegible] મુસલમાન
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મુસલ-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
રાજ્યનાં [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મુસલમાન [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] અને મુસલમાન [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] કરવાનો [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].
હવે પોતાનો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરવા
[illegible]. મુસલમાન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરવા
[illegible] હતો, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] કરવા [illegible] હતો, પણ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] કરવાં [illegible] [illegible] કરવા [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતો. [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતો, અને [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] હતો, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ઉત્પત્તિ થયેલો ઉપાય ગણાતો હતો. પ્રત્યેક
પોતાના વર્ણ-મંડળની ઉન્નતિ ઇચ્છતો હતો અને
તેમાં રાજ્યનું કલ્યાણ [illegible]
હતો. પણ આ ક્રિયાનું પરંપરા ધર્મનું મંડળ [illegible]
ઉતારે ત્યારે તો ધાર્મિક મંડળ સર્વ ઠેર તે પણ
સ્થપાયો હતો. જેમ [illegible] અને સમુદાય [illegible]
આવે છે તેમ વર્ણનાં [illegible]
[illegible] છે [illegible] ને ઉન્નતિ
અને અધિકારીઓનો અધિકાર [illegible]
[illegible] રાજ-સંગ્રામોમાં છે, અને સમુદાયને
જુદા પ્રકાર [illegible] તેમને
[illegible] સમૂહમાં [illegible] છે તેમ વર્ણોમાં [illegible]
રાજ્યનીતિના [illegible]
[illegible] પ્રકાર અધિકાર ન છે, [illegible]
[illegible] તેને માટે રાજ
[illegible] ઉન્નતિ [illegible]
રાજનીતિના [illegible]
અને [illegible] ઉપાય [illegible]
[illegible] કરતો. [illegible]
[illegible] ગણતો [illegible]
રાજનીતિને [illegible] ગણાતો [illegible]
[illegible] અને [illegible]
[illegible] પોતાના [illegible] રાજનીતિને
રાજ્યને [illegible] કરવા [illegible]
[illegible] હતો.
[illegible]

કુદરતે રાજાની પ્રજા ત્યાગ કરી, અને
રાજાએ [illegible] કબુલી [illegible] ત્યાગ કર્યા વગરનું મનાતું
પણ ત્યાં વૈરાગ્ય ભરેલાં કરી ત્યાં આજ પ્રજાઓનો
તેમની ત્યાગવૃત્તિ હોય તે [illegible] ત્યાગ વિનાનો દીઠાં કરી
શકતી નથી. ત્યાં આગળ રહ્યું છતાં હૃદયે અનેક
દીઠાં કરી મનુષ્ય રાજ્યાધિકાર [illegible] દીઠાં અને
ઉદાર રાજનીતિમાં મહાન ઉપયોગ કરી ત્યાં આગળ
[illegible]. તેને કબુલ આવ્યું [illegible]
રાખે [illegible] વિનાનો હોવાનું અધિકારના કારણે કરવી
દીઠાં નથી, પ્રજાઓને રાજાઓની સંપૂર્ણ કરવી
નાંખી, અને [illegible] વૈરાગ્ય મહત્વ [illegible]
[illegible] વિચારના દીવાનગીરી કરવા કરી નાંખી.
આખર સુધી સાથે હતાં [illegible] ઘણી પ્રજાઓની
[illegible] પ્રજાઓમાં વિચાર હતાં આજ રાજપ્રજાની
અનિશ્ચયપૂર્વક હોય ગયા [illegible] અને [illegible] વિચાર હતાં
[illegible] [illegible] પાળવામાં [illegible]
વિનાનાં [illegible] આપ્યું ઉપયોગ હતો. [illegible]
અને [illegible] વિચારો અને [illegible] [illegible]
[illegible] વિચારોનો પ્રકાર [illegible] હોય છે, [illegible]
[illegible] લડાઈ [illegible] વિચારનું હોય છે [illegible]
[illegible] નથી, અને તેને લડાઈ તેને [illegible] [illegible]
[illegible] હતાં તેણે [illegible]

[illegible]

[illegible]

રાજકુમારી બાબત ફરફરતામાં [illegible] [illegible]
કરવા લાગ્યો. [illegible] આ સંબંધની [illegible] લાગતાં
[illegible] [illegible] [illegible]. પણ [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] નહીં. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], પણ
પોતાના [illegible] ન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] દૂર કરી શક્યો નહીં.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] નહીં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
ન [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. પણ
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

~~[illegible]~~ લાગ્યું કુદરત [illegible] તેના [illegible] [illegible]

[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] કરતાં [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — [illegible]

અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] લાગ્યું અને [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] લાગ્યું — [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] લાગી. કુદરતને ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] લાગ્યો,

[illegible] [illegible] [illegible] લાગ્યો, અને [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. ~~[illegible]~~

[illegible] કુદરતને [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]

[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible], ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible].

ન ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible], ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~

" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] ~~[illegible]~~

" [illegible] લાગે. ~~[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]~~

" ~~[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]~~

"મારે ચિત્તઉરનું કાજ ઊગ્યું ના રાજ સંગે
"ઓ સુંદરી ઓ ઉરતણી ~~[illegible]~~ ની સેજ આવતે મનમાં આવતી.
"[illegible] ની વિજય આવતે ~~[illegible]~~ વગર તેડે બની
"દરબારમાં ની વિજય આવતે [illegible] અને આવવાની શું
"રૂપરી. મારે આવે ~~[illegible]~~ અને આવવાની તેમાં શરમ
"વિના કરતાં મને ન [illegible] આવતીતી તેમાં ~~[illegible]~~
"ફિકર, આજ મને [illegible] એ ભરે ~~[illegible]~~"
"ઉરઅંતરને પુલકિત ની આવી ન દીઠ ભાવતી.
"[illegible] [illegible] આવતી ઉરને

~~[illegible]~~ અંતઃકરણના
આ મહેલાતુંનો અર્થ સમજાયો. દરબાર માં ~~[illegible]~~
ની બની પ્રાણેશ્વરના ~~[illegible]~~ ઉત્સવ માણે ~~[illegible]~~
તેને મધુર ભાવના અંતરના પુલકો ભાળે ભલે
નહી. "ભલી વાત" ~~[illegible]~~ કહી, ~~[illegible]~~ [illegible],
બોલ્યા કે [illegible] વિના ને આવતી ક્યાં ને [illegible]
[illegible] [illegible] ની [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]
[illegible] [illegible] આવી ને [illegible] [illegible]
ત્યારે પ્રાણેશ્વર કહેવા લાગ્યા:
"ઓ ઉર સુંદરી, ~~[illegible]~~ રાખું નહિ — ભાર [illegible]
"આજે કાલે દરબારે આવવાની શોભા રાજ્યની કે
"[illegible] [illegible] દૂર ન રહે!" ભાર [illegible] [illegible]
ઓ ઉર સુંદરી ~~[illegible]~~ [illegible]

દયાભાઈ મુકે રેડ સ્વરે બોલ્યા: "વકીલ, મેં [illegible]
"લીધું એ વાર કહેવું છે કે અંગ્રેજોના લોકોમાં મનુષ્યત્વ
"રહેલું એટલે છે ને ભારે છે ને એટલા માટે
"હિંદુઓને એવા છે તે ભારે છે ને એટલા માટે મારાં અનુભવ
"આવો અંગ્રેજ તેઓ ન આવે. મારાં અનુભવ
"બતાવે, તેને લોક ભાષણો દરરોજ આવે છે
"[illegible] આવો દિવસ ભરેલું કહેવું અને બહારનો
"પરંતુ આવો [illegible] તેઓ [illegible] હાલનો ઉપાય
"મારામાં નથી તેવો હોય પણ તેઓ [illegible] નહીં.
"બાકી નગર નાખવા એટલો સારો કેળવવા નથી.
"આરાધે અંગ્રેજો [illegible] ફેલાવાં કરીને માટે છો [illegible]
"આવા નવી હતી કે અને ઘડી ઘડી મનોરથ જ [illegible]
"આખા નવી હતી કે આજે ઘડી ઘડી બનાવટનું હતું?

મુલાકાત દરમ્યાન. "પણ હવે આટલા લાંબા વખત પછી લોકોની પાસે
"ઇંગ્લેંડ ભારે તેને તો ઇંગ્લેંડમાં પણ છે."
"અને લોકોના ઘડનાર હોય તે [illegible] :"આપને કહેવું
ગુલામગીરી આવે હવે કેમ લાગી: તેવો છે તેવો
"હોય તો વકીલ છો. મારા હૃદયમાં એ વાત છે કે
"જાણે છે [illegible] છે. ઇંગ્લેંડ લોકોના દિલથી
"[illegible] ખરેખર ફરી છે. આગળ તેમના નાયક સાથે
"[illegible] કરી છે ને તેમને [illegible]
"કરે છે. [illegible] આપણાં ઘર [illegible] પણ
"દેશ નથી આવે રસ્તાનો નાયક તેમાં [illegible] નથી
"મન કરી. [illegible] આપણે દિવસે દિવસે ઘટતું જાય.
"ખરેખર [illegible] નથી આવે

"[illegible] પણ [illegible]
"[illegible] આપણા ઘરમાં [illegible]
"[illegible]
"[illegible] ગઈ [illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"[illegible] પણ [illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"[illegible] આપણા ઘરમાં [illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"[illegible]! [illegible]
"[illegible] પણ [illegible]
"[illegible]
"[illegible]!"
"[illegible]!
"[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] સાહેબ રાજ વિદ્યાચતુરના પક્ષમાં

ન હોવાથી [illegible] કુસુમ પોતાના ઉપર [illegible] આવનારી, અને મનમાં [illegible] ભણવાની ભણકારો ભણવાર ... પોતાની ... હતી તે વિચારમાં પડી. સુન્દરગૌરીએ પોતાના ... વડીલપણું ... કોઈ ... હાથે ધરી ... તેનું મન ઘણું ... લાગ્યું. [illegible] ... ચિંતા વિદ્યાચતુર, બુદ્ધિધન, અને મહારાજ ... તે કહેવા લાગી. [illegible] માનચતુર ... હાથે પોતાને ... ... આ ... વિચાર ... ... ને ... ... સાંભળી ... ... પણ ... આવ્યું ... [illegible] ... ... મનમાં ... હતી ... ... પોતાના ... લાગી ... ... હતા. ... પોતાના ... ... કુસુમ ... ... લાગી,

" [illegible] ... ... !
" ... ... [illegible] !
" ... ...
" ... ... !
" [illegible] ... ...
" ... ... [illegible] ... !
" ... ...
" ... ...

"કાળભૈરવની વાત ન જાણી
~~[illegible]~~ સાંભરી રહ્યા! — લોકો૦
"~~[illegible]~~ "ઠકરાતો ના રહ્યો છે કલિકાળ,
" શેતાનો ઉભરી આવી ~~[illegible]~~ પરવાળ; લોકો૦
" અધિકારીઓની આજ ઉડી ભીખમાંયાં,
" એની દુનિયામાં તો ~~[illegible]~~ તે દુખાવ્યા! લોકો૦
" ચાહુલાલજીના મેળ ઉડ્યા એના તંત્ર,
" રજપુતના રાજ ~~[illegible]~~ વાળાં એનાં તંત્ર! લોકો૦

આમ ગાતો હતો ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ ચાહુલાલ આપ ગાતો હતો
તેના સામે જેટું લાગ્યું ગયો અને એને ~~[illegible]~~ હાથે
ઝૂકી કૂદવા લાગ્યો — "આવો, ભાઈઓ, હવે પણ
"એવાં ભિખારીઓ છીએ? — હાથ તો કૂદતો —"
આ સાંભળી ચાહુલાલને આંખે આંસુ આવે ~~[illegible]~~
ઝૂકી લાગ્યું. તેનો કુદાવતા ચાલીને ઉઠ્યો; "હો"
ફરતા છોકરાઓ એની પાછળ ઉપાડવા લાગ્યા.
~~[illegible]~~ એ ટોળામાંથી ~~[illegible]~~ ચાહુલાલને છોકરાં, પછી
ખૂબ, ઝૂકી જેટલો આવ્યો, અને ચિત્રવતાં તે ત્રિવાર

બોલવા લાગ્યા —
"હાલોલવા પાછો આવજે...
"રજપુતનાં રાજ વાળાં એનાં તંત્ર!"
"એવી વાત! — ના ના, એની એનાં હતી તેમ તે તો"
"શેતાનો ~~[illegible]~~ રાજ છે, પણ આપ રજપુતો ન લાગ્યા.
રોજ પડી મનમાં ~~[illegible]~~ બોલવા લાગ્યો: "મારા ભાઈ
"ખૂબ કરી ત્યાં તો ઝૂકે અરે મારી ખરી રહી મારી દેવડી

and fears were at last subdued by their
reasoning.* — John Malcolm's Political ~~History~~
of India

It was the habit of his mind to be
slow in council but rapid in action;
~~[illegible]~~ and he expected the greatest effects
from those he employed in the execution of
his measures, whom he relieved from every
species of vexatious counteraction and delay.
x x It was indeed a principle with him to clothe ~~them~~ them
with all the power they could require to effect those
objects which they were entrusted to attain. x x x It was
to that liberal confidence which gave them all the impression

K 417.

"જુદું તે અહીં મૂકવાનું. આ [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] તે [illegible]! — હું — [illegible] [illegible]. [illegible]
"તે [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આ [illegible]
"[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહીં, તે
"આ ન [illegible] [illegible] આ [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible]."
"[illegible] — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. ← [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે

બોલ્યો:

"~~[illegible]~~ "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ન [illegible]! [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ન [illegible]
"તો [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] નહીં? આ [illegible] [illegible] [illegible]! [illegible] [illegible]
"ન [illegible] તો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible]! આ [illegible] [illegible] [illegible]

---

x [illegible].

"કુરાનં રસૂલના રસૂલ્લાય કેમ નહીં કરી?" [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]!"
[illegible] વધારે કહેવા કે [illegible] [illegible]

ક્રુગરનું [illegible] મકાન દેખાવનું અને [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] દેખાવનું છે અને તેને

પ્રિટોરિયાનું [illegible] [illegible] [illegible] કેમ

[illegible] મકાન [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]. તેની સાથે [illegible]

[illegible] [illegible] ન આવે હતી. આ [illegible] અને

[illegible] [illegible] આવતા હતા. [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] પ્રિટોરિયાનું [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] — [illegible] — [illegible]

[illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] કરી, [illegible] [illegible]

[illegible] તેને [illegible] નહી, [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

પોતાના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

પોતાની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] ન [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. પોતાના

[illegible] [illegible] ન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible]

પોતાના [illegible] [illegible] [illegible] નહીં [illegible]

ઠરાવને વિરુદ્ધ કરવાનો અભિપ્રાય વિરુદ્ધ હતો ત્યારે જયરામદાસને આનંદ આપ્યા ગયો. પોતાનો અભિપ્રાય સભામાં કહેવો ભારે તેને સાગર મન કરવું. તેમને ભારે ઘણું ઘર્ષણ ત્યારે જે તેમનો મત ઘણાં જ તેમના હૃદયમાં ઊંડો પણ છે ક્રોધ કે ક્રૂરતા ભાગ્યે જોયાં તમારા ઉપર આવ્યા નહીં. ધાર્મિક પ્રેમનો રસ પણ હતો નહીં. પણ પ્રેમનાં સંયમ વિશેના ભાવથી, ઉદાર ... હૃદયનાં ઊંડા કરવાનો પ્રયત્ન ... પ્રેમનો, પોતાના ભાવ પરિણામ ... કરવા સરળ છે ઉપર તેમની વૃત્તિ બતાવી કે આ ઠરાવને સ્વરૂપ લાગ્યું તે આ પ્રકારે ઘર ઘણી રાજાનાંદિર ભરી આપ્યાં ... વાતમાં આવવા લાગ્યાં. ઉત્સાહથી સાથે જેવી જયરામ ... પાછો ઉતારો કરી.

જયરામે મુરારજી પાસે ઉતારો કરી. જયરામે જેમને કહ્યું મુરારજીને તો તેમના વિચાર સાંભળી. જયરામે કહ્યું કે તેમનો વિચાર કરવાનું માગ્યું હતું. મુરારજીને કહ્યું કે "તેમનો વિચાર શો? — આપ જેવા વિચારશીલ જ્યાં સુધી આવા સ્વરૂપ વાતમાં વિચાર શો? — આપે મને આપેલું વચન સાચું કર્યું. તે "ઉપકાર શો? — આપ મને આપેલું વચન ... મુરારજીએ વિચાર કરી જયરામે ઉત્તર આપ્યો. મુરારજીએ વિચાર કરી આપ્યો કે આ વાતનો વિરોધ કરવાનો આગ્રહ કરી કે આ વાતનો વિરોધ કરવો ... આપણે ... કરવા ... માલવીયજીની પંડાલ ...

"ઠરાવ છે તે નહિ અને આનંદને
"બહાર છે — તે વાંચો કૃપાળુ, તે પ્રમાણે પંચ"
"નીમો, અને તેના પછી મુકુન્દનો ઠરાવ કરવા."

આનંદ — તો હું સારું ઠરાવ નહીં કરશે! આચાર્ય-
ના પ્રસંગોમાં તો પંચ નીમવાનો ઠરાવ નથી. "સભાએ સારુ વાંચી

મુકુન્દ — તો ઠરાવ વાંચશો. "પહેલાં પંચ નીમવા" એવો ઠરાવ છે. આચાર્ય-
ની વાતમાં મારે ઠરાવ મુકવાનો પડે તે ઠીક નથી. આ
મારો કરેલો ઠરાવ પ્રમાણે લાગુ હોય તો આ કૃપાળુ કરવું હતું કે અને મુકુન્દ મુકે
કરે.

આનંદ — એવો મુકેલો ઠરાવ કોઈ પણ માન્ય છે.
મારો સારુ વચનથી વાંચવા જેવા નથી એ હું અને મારો એક-
સભાનું.

મુકુન્દ — તો એ વચનથી હું ઠરાવ કરો.
આ છે તે ઠરાવ પ્રમાણે કરેલા પછી છે,

આચાર્ય — તો તેમનો ઠરાવ પ્રમાણે પંચમાં અને પછી નીમવાનો
અને તો ઠરાવ પ્રમાણે
સાચું કરવું છે.

મુકુન્દ — હું નક્કી નથી — ઠરાવ કરવા લાયક છે. હું
કૃપાળુ કરવાનું છે.

આનંદ — તો હું સભાસદોનો મત પછી લઉં. મહારાજ,
નવા માણસ ઠીક લાગે એને છો — પણ પંચમાં નીમવાનો
આપના વચન પ્રમાણે અને પંચમાં વચન કરો
... છે તે નહીં આપો તો વચનમાં ...

280
p. 280

દ્રોણ — મહારાજ, હું આપના [illegible] ન હોત

તો હું આ કુળનાં [illegible] [illegible] [illegible]

હતો.

[illegible] — એ તો [illegible] [illegible]

[illegible]. કારણ, [illegible] એ [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] છું — [illegible]

[illegible] છું. પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ન પડે.

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]: "[illegible], [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પડે છે."

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]!

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]: "મહારાજ, [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. પણ [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"આપે દૂર કર્યો દાન તે આ અજ્ઞાન ના વાદળ.
"હવે કહ્યા તે કહું. આ મહાન્ રાજપ્રસંગોમાં આપ
"અહીંયાં બોલાવ્યા અને આવા ઉત્તમ [illegible]
"વડી[illegible] [illegible] રહ્યા છો તેથી
"કૃપા કરી [illegible] ના કિંકરને
"[illegible] છે [illegible] નથી. હું
"આપ [illegible] છો [illegible] છો તેમ
"[illegible] આ [illegible] અહીંયાં છો તે
"[illegible] અને [illegible] ન[illegible] તે
"[illegible] [illegible] હું [illegible].
"હું [illegible] [illegible] નથી કર્યું- [illegible]
"[illegible] રાજાનો [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] છે તેમ [illegible]
"[illegible] [illegible] કરે છે - હું [illegible] છું"
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible]
તેણે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]. રાજાએ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

"[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"તે [illegible] તને [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] તેને [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible]. [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] તે [illegible]

"મ્હારી ભાવિ કાંગ્રેસમાં મને આશાઈ ઉપર છે - બુધ,
"~~[illegible]~~ ત્યારે મહે તે આશરીર છે તેનું
"~~[illegible]~~ નિ ~~[illegible]~~ કરીછે પણ મ્હારે મહે ~~[illegible]~~ આશરીર
"હું કહું છે તે સત્ય છે કે નહીં તે તો વ્યવસ્થામાં
"વળી ~~[illegible]~~ વગર ભાગું કાંઈ ગણાવા દેઈ લેવે
"વળી ~~[illegible]~~ તેને કેળવણીક કરી ~~[illegible]~~ તેને ~~[illegible]~~
"નહિ. તો તેને કેળવણીક કરી તો તે હું ત્યાગ આશરીએ.
"તે વળી ધર્મ કરવા નું (નકરે) તે આ આશરીએથી
"કે કુસ ~~[illegible]~~ નહીં એ છે. માટે ધર્મના તે કેળવણીકનું
"કુસ દિલમાં મ્હારા શ્રદ્ધા માટે તેના
"દેવી દેવું તો નહીં" — "~~[illegible]~~
"આનંદ કુદરત અને ભગવું ઉધ્ધવ — આવેદને
"હું, મહારાજ, હું — તો નહીં ઉપર
"કરેલો. ઈશ્વર કરુણા રાખેલા પડી."
"સુખદ — આનંદ, ફેરો ફી. ત્યાગ વચન સાંભળ્યાં છે તેમાં
"કાળ આવશે. બુધ, શું તે વંદીયાં ભાવ્યાં છે નહીંતો
"આત્મ શુદ્ધ કરીને ત્યાગ લેવા લાભ કરી તેનો
"આ કુદરત તે કરાવવા છે. મ્હારા આત્મકલ્યાણ
"વળી કુદરત તે ~~[illegible]~~ આત્મા વિશ્વ
"મને કહે છે કે ~~[illegible]~~ ભાવિ વિશ્વનું ~~[illegible]~~ આપણે ત્યારે
"બુદ્ધિ તેને આ ચિત્ત દેહ, અને ભેદ છે તો તેને સાંભળ્યાંથી
"કુસ ભાવિયા મને આશ્રિત નહીં. તો આપણાં કર્તવ્ય
"કુસ નહીં આને ~~[illegible]~~ તેના આપણે સાંભળ્યાં
"ભેદ નહીં આને ~~[illegible]~~ તેના આપવાદિક તો સાંભળ્યાં
"કરી કુસ દેહ ભેદ નહીં તેના

"[illegible] સાથે છે — તેના [illegible]
"~~[illegible]~~ હું જાણી જોઈને [illegible] નથી તો હું [illegible]
"પાત્ર નથી. પ્રભુ, [illegible] સત્યાગ્રહીને માટે [illegible]
"આ [illegible] ઈશ્વરની [illegible] ઉપર છે તે સત્યાગ્રહી
"~~[illegible]~~
"~~[illegible]~~ [illegible]
"[illegible] નથી [illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"આ [illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"તે ~~[illegible]~~ [illegible]
"[illegible] પ્રભુને [illegible]
"હું આજ [illegible]
"~~[illegible]~~ [illegible] હું [illegible]
"[illegible]
"[illegible]
"તે [illegible]
"~~[illegible]~~ [illegible]

કુરુને યોગ્ય ઠેકાણે કરી રાજા આનંદ પાસે આવ્યો. રામ, પ્રધાન અને રાજવલ્લભ ને વિદુર પાસે રાજવંશીનું અભિષેક કરવા લાગ્યું.

પ્રધાન— "ગુરુદેવ, આ ભાગ્યશાળીને કુરુદેશનો ભાગ દેં
"લોકો. તેમને ... ભારતનો અધિકાર આપ્યો છે, લોકો
"આપ્યો નથી. તેમણે સ્વયંવરમાં લોકો આવેલ લાગતી
"મને કરવા લોકો મેં લાગ્યા છે. એ લોકો કુળ તેને
"આવરમાં ~~...~~ અગાઉના તેના ~~...~~ કરીને
"આનંદ લાગ્યો

આનંદ — "મહારાજ, આવી લોકો
"તેનું કારણ જાણવા મને અધિકાર છે? મેં કારણ કહું
"... કહુંના દેખાતાં"

પ્રધાન — "હા.
"તે મેં સાંભળ્યું."

રાજા — "પણ મને તેથી સંતોષ થતો નથી.
"~~...~~ શત્રુનો નાશ કરવાને પ્રસંગે
"તેનું ધોવાણ કરવું એ ઉચિતતામાં મૂકેલ છે. તે ભાગ-
"આ ~~...~~ આપને કુંદ થવા યોગ્ય નથી. તે ભાગ્યવાનો,
"પર નાદુરસ્તી, આપણી પ્રજામાં, આપણા ભાગ્યમાં — આ કુળ રાજ્ય
"અને એને ઈશ્વર અધિકારીઓમાં — આ કુળ ભાગે આવે છે
"નિભાવ કરશે અને આ રાજ્યને ... એ કુળ
"ઉભા કરશે. મહારાજ, હું સ્પષ્ટ કહું છું કે આ કુળ
"હવે ભાગ્યને યોગ્ય નથી. આપને વિશ્વ દેખાવને માટે
"મહાત્મા રામ પણ હાલ લાગે છે."

મુ૦— "આપણામાં હવે [illegible] આપણામાં [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] ઈંગ્રેજોને [illegible] [illegible]
"છે કે નહીં [illegible] હશે"

આ૦— "હા."

મુ૦— "આપણામાં કે [illegible] [illegible]
"તે [illegible] [illegible] [illegible]."

આ૦— "હા."

મુ૦— "આપણા ઈંગ્રેજ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] આપણામાં [illegible] [illegible] [illegible]
"છે"

આ૦— "હા."

મુ૦— "તો ઈંગ્રેજ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] છે."

આ૦— "[illegible] [illegible] હા. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]."

મુ૦— "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible]
છે."
[illegible]

ખૂબ રાજ્યમાંથી ગયો. પણ એકેક વાચના ઉપર
પાણ્ય પૂરતો ગયો. ~~[illegible]~~ મૅનેજરને રાજ છોડી
બહાર મોકલવાના સમાચાર ~~[illegible]~~ ગયેલ. તેણે પ્રમા-
ણિક રીતે પણ લખ્યું [illegible] એવા સમાચાર મંગાવ્યા-
પણ તેમાં તે આગળ પ્રકૃતિ માટે રસ્તો ક્યાં છે
તેણે મૅનેજરને આ [illegible] કરેલો હતો [illegible]. તે
પણ ઉપરાંત ~~[illegible]~~ [illegible] પણ ગયો તેમાં
આજ પૂછવામાં આવ્યું કે આ સમાચાર તમે કોને
મોકલ્યા હતા ~~[illegible]~~ [illegible] મંગાવ્યા
છે, અને [illegible] અધિકારથી મંગાવ્યા છે. ઉત્તર આવ્યો
~~[illegible]~~ અને તેણે લખ્યું કે એ સમાચાર
એણે અમારી પોતાની [illegible] [illegible] તે છાપ્યા,
[illegible] સમાચાર [illegible] હોય તો ~~[illegible]~~ [illegible]
[illegible] એવો સંભવ છે, તે તેમ કરે તો [illegible]
[illegible] [illegible] રાજ્યનો અધિકાર
[illegible] [illegible], એ [illegible] રાજ્યની [illegible]-
~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ રાજ્યોની [illegible]
~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] અમારો
[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible],
છે, અને અધિકારનું પાલન કરવામાં [illegible] છે. [illegible] [illegible]
[illegible], [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] ~~[illegible]~~
[illegible] [illegible] કરી લખ્યું કે હું [illegible] અધિ-
કાર [illegible] અને [illegible] [illegible] આ અધિકાર
[illegible] [illegible] કરું છું કે ~~[illegible]~~ [illegible]

4-25

સ્વરૂપકારમાં ઉભરેલા જેવા તત્ત્વોને સમજાવીને કંઈ
પણ લઈ નહીં, એ અધિકાર ન સ્વરૂપકારમાંથી આવ્યા
એટલે લિપ-ચાલન ટીકા ઊભી કરવાનું કામ છે, અને
એ અધિકારનો સર્વથા સ્વીકાર કરાવવા
* અધિકારની શક્તિ છે કે આપને લેખ છે અને
છે તે હું આપને નિવેદન કરું છું.

આ પત્ર વાંચતાં મુનશીજી આનંદ ઉઠ્યા:
"રાજાઓની ઘેલું રૂપ આ ... દીકરી
"કરીં રહે — હવે રાજાઓના ...
"રૂપ એને દેવા માંડ્યું! ભાઈરંકર! આ ...
"રાજાની ... રૂપ ઊભી કરવું!"

ભાઈરંકરના કાન મહારાજ ... ...
આંખ આપીને ... હતી. આટલા અનુભવ ...
આપીને ... ...
... ...
... ...
ગયા, અને ... ...
જોઈએ.

"મહારાજ, ... કે રાજાઓ ...
"આ ... ... છે."
"એનો ... પણ ... રાજાઓ
"શું ... ... — ...
"... ... ...

"હું જાણું છું કે તેં શું કહ્યું!" "ના–હું–!" [illegible]
રાજ સાથે સામસામાં પડી, તેમ વિશ્વાસ, ભાગો
દાદ કરી, સોહંગ આખું કાંઈ રહ્યો નહિ બોલ્યો.

સોહંગ કંઈક દરદથી નહિ બોલ્યો. "મહારાજ, આપ
"નિરૂપાયે શો એમ તો મહારાજે કેમ કહેવાય! પણ
"[illegible] રાજકુંવરીઓમાં [illegible]
"આ [illegible] [illegible] રાજે હું [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], પણ આપ
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પડોમાં [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] હું મહારા [illegible] [illegible] મહારો
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પડોમાં [illegible]
"[illegible]. [illegible] આપેલા [illegible] [illegible] [illegible]."
"[illegible] [illegible] [illegible] છે, અને આપ [illegible] છું."
"આ [illegible] [illegible] હું [illegible] ન [illegible] [illegible] [illegible]

મહારાજ [illegible] [illegible] પડ્યો. "સોહંગ, [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] ગ્રહણ કરી. પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"મારો [illegible] [illegible] [illegible]. મારો [illegible] [illegible]
"હું [illegible] મારો [illegible] [illegible].

સોહંગ– "મહારાજ, આપના કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] હું આપવો [illegible] [illegible] [illegible]
"નહિ, મહારાજ, આપે આપેલા [illegible] [illegible] હું [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ન [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] છું, અને [illegible] [illegible]
"[illegible] આપે [illegible] [illegible] છું."
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

મુલ્લાં — શી રીતે?

સામંત — મહારાજ, ત્રિવિક્રમની જાતિ પ્રધાનમાં આપની પાસે સ્પષ્ટ કરી છે. [illegible] તથા ભોગન ખેર લખેલી [illegible] હશે. ફિરંગી [illegible] સરકારને ઘણી ઘણી [illegible] હશે. [illegible] કરવા [illegible] લાગે કે [illegible], [illegible] કે [illegible], [illegible] આપણી [illegible] આધાર હશે, જે આધાર સાથે આપણે ઘણી [illegible] કરવાનું નથી, અને આ [illegible] ઘણી [illegible] હશે, [illegible] હશે, [illegible] વિરોધ હશે, [illegible] ત્યારે તેમને મન [illegible] [illegible], [illegible] આપણી ત્યારે [illegible] [illegible], [illegible] પાસે [illegible] નહીં [illegible] [illegible] નહીં, [illegible] મહારાજ, [illegible] કરવું નથી. [illegible] કરવી મને [illegible] [illegible] નથી. [illegible] કરવા [illegible] છોડવું જોઈએ.

મુલ્લાં — ત્યારે શું કરવું?

સામંત — [illegible] કે [illegible] [illegible] [illegible] ત્યારે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમની [illegible] [illegible] સરકારની સાથે ~~[illegible]~~ [illegible]

મારફત વાટે તે વાતની જાહેરાત કરવાં હતાં હૃદ
લાગે ત્યાં કરવા કહી લખ્યું. પણ સરકારને કોઈ
વાતની ~~[illegible]~~ ચર્ચા ~~[illegible]~~ કહી આપાવે ને પ્રધાન મંડળો
નિર્ણય કરવો કે આ ચર્ચા ક્યાં અનિવાર્ય છે
નિવાર્ય છે અને એટલો વિચાર કરી નિવાર્ય પ્રશ્નોમાં
એમાં કહ્યું અને અનિવાર્ય પ્રશ્નો વગેરે લાગે
સમજાવ્યા ~~[illegible]~~ બન્યું, અને તે ~~[illegible]~~ પ્રશ્નોને આશ્ચર્યજનક
~~[illegible]~~ દીધું બની પાછી પડે ~~[illegible]~~ તે
પ્રશ્નોનો નિરૂપણ શુદ્ધ કરવું અને મ્હોટાને ઉપજાવવી
કરવા, મહારાજા, રાજા ગણના મારે — હવે પોતે
એવાં મનુષ્યોને આ વાત ગમતી નથી — પણ
મેં કરવા કરતાં મરણ વધારે સારું લાગે છે. પણ
મહારાજા, રાજાઓ અને અધિકારીઓ સમાજ કરતાં
તેમના ધર્મ મ્હોટા છે અને ગણનામાં ભાર નથી
સંસ્થાનો સંબંધ લાગે કરાવી તેમાં જાહેર કરવાં
તો તેનું કુટુંબ સ્હેજે કરવું છે એમાં
ધર્મ મ્હોટો છે.

આંકના સમાજ અને વિચારમાં દાખલો કોઈ લાગે
ઉદારભાવ(?) લખીને ઝાંખુ ભાગ્યાં, ~~[illegible]~~ તેનો કુટુંબ ઉપરથી
અને બાળકું બાળકનું કુટુંબમાં અતિશય હતાં તે ...

દીકરો હતો.

મુસાફર ફ્રાંકનાં વાક્યોમાં ભાન ભૂલી ગયો હતો
ફ્રાંક પાસે જ બોલવા લાગ્યો.
પ્રધાનને ભૂલી જઈ ફ્રાંક પાસે જ [illegible] હતો

"ફ્રાંક, [illegible] પ્રધાનનાં [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"હું [illegible] [illegible]?"

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"મારી કે આપની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] પાસે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] – [illegible]
"ના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] છે અને [illegible] [illegible]
"[illegible] આપે તેમાં પણ [illegible] છે."

આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] અને તેના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] થી ચાલી ગઈ. [illegible] [illegible] છે. [illegible]

"[illegible], [illegible] [illegible] છે કે [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે કે [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible]
"[illegible] છે અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] છે. [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"હું તો કુંવરી તારા રક્ષણને અર્થે જ રાજમહાલ માટે
"મારે રાખ્યો હતો. હવે તારા રક્ષણની જરૂર નથી.
"શ્રીમંત તમે અનુકૂળ છો – પ્રતિકૂળ નથી. મુનિરાજ
"જાણું છું. એ જાણું છું કે બાર ગીતિ રોગ નથી, હું
"ખુદ કહું કે ગીત રોકતો નથી. હું તમે શ્રીમંત તમને
"આ રાજ્યમહિમાના પ્રવાહને
"સંભાળજો. મને પરમાત્મા વિચાર કરવા
"હા."

શ્રીમંત તમે ગુરુદેવ ઉભયના દૃષ્ટિ આ બાજુએ
શ્રીમંત તમે તેમનાં તેમનાંથી આંસુએ
અશ્રુ આવ્યાં તમે તેમનાં તેમનાથી આંસુ નહીં. અને
કહેતી બાર કુંવરી કોઈ જોવા રોકું નહીં.
શ્રીમંત પોતાની આંખો લૂછીને બોલ્યો.
"મહારાજ, આગળ નવી કુંવરી તો મહા
"જીવન હાથમાં રહી એમ કામ કરો
"વડના છાંયાની છાંયામાં રહી આ રાજ્ય પાણી
"છે તેનાથી એ વડના નીચે છાંયા આ રાજ્ય
"એ રીત છે. મહારાજ, એમ રાજ્યમાં ગયેલા રાજ્યનો મોકલા
"આ રાજ્યના રાજા તેનાથી રાજ્ય અનેક છે તેનું
"રાજ્યમાં કુંવરી એમ જરૂર નથી."
"રાજ્યમાં કુંવરી એમ જરૂર નથી. તેનું મહત્વ કરીને
મુખ્યમાન બોલતો હતો તે ઉભો. તેનું

~~આનન્દિતાના~~ મહાન સંત જેવું લાગવા માંડ્યું. તેના
મન આનન્દમાં તેમાં શીંદી અને ઉદ્દેશ્ય તીવ્રતા હતી,
તેને ઠેકાણે વિરક્તતા અને ઉદાસીનતા ઉભેલ લાગી.
એના ક્રુદ્ધ-મહાકાળીમાંથી શાન્તમૂર્તિને ફેરવી કરી તેને
ઝળકતો ઉગવાયના ત્રણ ગાઈ હોય અને તેનો [illegible] રેશ
એના મુખારવિંદમાં ઉભરી ગયો, તેના મહારાજની [illegible]
દુઃખમાંથી સંસાર કરી ગયો લાગ્યો, તેમ [illegible] ઉદાસ
હોવા છતાં સંસ્કૃતિ દેખાતું, કલા કાંઈ અવલમ અને દેખાય
[illegible] નમ્ર લાગવા, અને ગુરુપુત્રને આ સંસારમાં બહાર
ફેરવવા જેવો કાંઈ અધિકાર ન લાગતો હોય તેમના કાળિ હઈ
ગઈ. આ નવું સ્વરૂપ દેવી ઉભેલ દેવીનો મહારાણા ફરી
ફિરીને નવું તેનો વિચાર કરતો લાગ્યો. એ ઉભો દેવી
તેની સાથે ~~સાચવવા મહાની કુંજ અને~~ ખાનદાન હતી ન્યાયિક
પણ ઉભા હતા, અને દાનના મહાની કુંજ આવીને હતી
લાગી હોય ~~[illegible]~~ જેમ તેના સન્મુખ [illegible] પ્રદીપ્ત તેના
શાન્તસ્વરૂપ જાગ્યા અને તેનાં ઉભાડ ભરવા પ્રયત્ન
કરવા લાગ્યો.

"મહારાજ, [illegible] હવે આપનો વિચાર હોય તો
"તે પણ યોગ્ય છે, અને ~~[illegible]~~ શાન્તિમિનામાં [illegible]
"લાવવાની દેવાર પ્રદીપ્ત [illegible] શાન્તિમિનામાં પણ આપની
"[illegible] વનના આશ્રમમાં દીવો લેઈ ચાલવા તૈયાર છે.

૨૮૪ ૪૦૫/૧૮

"પણ સરકારે પોતાની પોલીસ મુસલમાની વ્યવસ્થા કરી
"ના કે [illegible] સંસારમાં સંન્યાસનો ધર્મ છે —

મુસલમાનને કંઈ કહેવું આવું હોય તેમ કહે
કરી જોઈએ:" હાડ છે — તે ક્યાં — હું આ તો સાંભળ
"તેઓ વિચાર કરી શકતા. હું કંઈ [illegible] કરવાને નથી —
"એના [illegible] આધાર પર જાણી શકાય નહિ. પણ એ તો
"વાત ધીરજથી જાણ નહિ બાળકોના વિચાર નથી કરતા!"

ના૦ — "[illegible] તે વિચાર નથી કરતો, પણ આપણે
"આપણે તો વિચાર કરવું જોઈએ."

મુ૦ — "એટલે એમ કે નહિ વિચાર કરી શકે તો
"પણ વિચાર કરાવો! એના કારણે બાળકોના વિચાર નહિ
"સંન્યાસના ધર્મને સંબંધ નથી."

ના૦ — "પણ તે બાળકોને એ ધર્મ સાથે સંબંધ છે
"કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવો તે તો આપના વિના બીજું
"કોઈ કરે એમ નથી."

મુ૦ — "તેમ હું!"

ના૦ — "હું તો કહું [illegible] બાળકો તે વિચાર
"આપે સાંભળવી, સાંભળીને એમને [illegible] તે સંન્યાસના
"ધર્મના સંબંધનો નિર્ણય કરવા જેટલો વિચાર કરવો તે
"પછીનું પછી!"

મુ૦ — "એટલે નહિ વિચાર કરવો, [illegible]

"આવા કરવા, આવે વિચાર ન કરવાનું શું કારણ
"રહ્યું?"

ગંગા૦ — "તેને તો વળી શું કરીએ?"

મુગ્ધ૦ — "~~[illegible]~~ સાધંત, તમે એમ નહીં ભાગે
"હું આ પ્રધાન ને જ કહું છું છે! એ વાત કરવાની
"મેં ના કહી તે જ વાત કરવાની એણે માની
"પણ હા કહેવડાવી, અને મારા શબ્દને પ્રતિકૂળ થઈ
"તેના ~~[illegible]~~ પોતાનો અભિપ્રાય સિદ્ધ કરે છે."

આનંદ — "મહારાજ, એમ કરે છે માટે જ તો
"આપનો પ્રધાન થવા યોગ્ય છે. ~~[illegible]~~ કેટલાક પ્રધાનો રાજા-
"ઓ જોકે તેમાં હા જી હા કહે છે અને પોતાનો વિચાર
"મણી એટલે પોતાના પ્રધાનના સિદ્ધ થઈ જાય છે અને
"રાજાનો કે પ્રજાના હિતાહિતનો વિચાર કરતા નથી અને ~~[illegible]~~
"વિચાર કરે છે તો તે બેધડક બોલી શકતા નથી અને
"ખુશામત અને સત્તાની લાલચે સ્વમતને છોડે છે, તેથી
"પછી આપણા લોકો છે, અને તેનું ફળ પ્રજાજન ભોગવે
"મહાદુઃખ ભોગવે છે. આવા ~~[illegible]~~ રાજદ્રોહી પ્રધાનો
"રાજા અને પ્રજા બંનેના શત્રુ છે. મહારાજ, આવા ~~[illegible]~~
"પ્રધાનથી ચાલતા આવતાં રાજ્યમાં તેને ગાદીમાં દુઃખ દેવો"

મુગ્ધ૦ — "પણ સાધંતરાય પોતાની વાત મને બેધડક કહે

"હા કહી! એણે તો સાથે આવતે રહેવે મને બોલ્યો,
"છોકરો, અને મારા વચનથી મને બાંધી છેટ કરાવે
"પોતાનું દેવું મારી પાસે કબૂલ કરાવ
"છે."

ખુશામત — "તે બરાબર કરાવે છે. રાજાનો
"પણ એટલુક પાર કરવા જેટલે માટે આપની બહુ
"દેવા જેવું કરવાનું નથી. મહારાજા, મેં આપની પાસે
"ઘણી વાતો એટલુક કરી રાખી છે પણ માટે આપની
"બહુ કહેવા જેવું કરેલું છે. બીજે ખુશામતને આપની રાખી છે
"પણ તેમ પાસે પ્રિયદર્શી આગળ કહી રાખી હતી.
"— એ એમની ચતુરતા અને મારી ખુશામતનાં રાજદ્વિજનું કામ છે
"તેમ, એને પ્રિય બોલવું એ રાજદ્વિજનું તે પ્રિય પણ બોલે.

મલ્લ — "ત્યારે તો એ અસત્ય કે ખરું કહેવું?

ખુ. — "કોઈ વેળા એમ નથી કહેવું. એવું બોલવું
"અસત્ય બોલે. "માત્ર "સત્ય પ્રિય, અને પ્રિય અને તે
"આપણું વેળા બોલે છે તેની અંદર, તે વાણીમાં
"એવો ભાવ છે કે અસત્ય તો પણ બોલવું ન જોઈ, તે બોલવાં
"સત્ય હોય પણ પ્રિય નહિ એવું પ્રિય ન હોય તે ન બોલવાં
"સત્ય હોય પણ પ્રિય ન હોય અને પ્રિય હોય પણ
"મને રાજાનું, એ વાક્ય સત્ય એમ જ કહેવું,
"પ્રિય ન હોય તે વાક્ય કહી પણ ન બોલવું [illegible]

"પણ પ્રધાનની પ્રેરણાના કારણે કે ગમે તેમ કરાવી
"ફરી સાત વખત લોક ચાબુક રાજાને ફિટ થાય
"અને જુક્તિ કરે અને તેને ફિટ કરાવી
"અને રાજાને એ ચાબુક કરી છે."

મુલ્લા— "કેમ, ભ્રમરશંકર, આ વાત સાચી?"

ભરત— "ગાંધારરાજ તેવા ચતુર મંત્રી મળે
"તે ઘણાં રૂડું ભાગ્યશાળી ગણાય તો અચરજ
"અજાયબનું ન થાય."

મુલ્લા— "ત્યારે હું તમારા મગજમાં ઊતરેલી નાનામોટાં
"જે સત્ય વાત એકેક સાંભળી ઉતારવાની
"શક્તિ નથી?"

ભરત— "આપની અનુભવ ચાલતા ભણે — ભવ્યતાના અનુભવ. આપની ભક્તિ
"આપની શક્તિની સાચી અનુભવ સાંભળવામાં નથી
"મારી મન પ્રજા જુદાઈ તે મુલ્કમાંથી
"આંટી અહીં છે તેવા તેમનસ્વભાવ લાગણી
"વચન કે તો હું પણ સ્વાર્થ આવું સંબંધનો
"તેના પ્રજાની સાથે હિતમાં રહેવા આ મારાં અમુક-ધારી
"ગણું કેમ રીતે હોય?" મહારાજ, હું
"શક્તિ-ભાવું. આપની શક્તિ આપની ભલાઈ."

મુલ્લા— "ઠીક, એમ નહિ. પણ રાજાઓમાં આ
"શક્તિ ન હોય તે સારું કે ખોટું?"

નરેશ — "એવું કે નાટિકું." ને ઝગાની ઉંમર હિંદુસ્તાન
"ઝઘડો જૂનો જુદો હિંદુસ્તાની, પણ દિવાનિયતમાં
"વિનાશક સામ્રાજ્યવાદી એવો પ્રદેશ આવેલો
"છે કે આજે દેશવિદેશના રાજાઓને માટે એવો
"એકઠી રચના માટે એવો ફાળ આવવાનો રહેશે."
ભારી
વારી હિંદુસ્તાન ફૂલતું છે!
સુરેશ — "પણ ... ખરી ખોટ્યું : "આજે ભારત ફુલ-
વાડીઓને ... હતી તો આપણે પણ
"નહિ ... ફૂલ ફૂલડાંઓ ન હતી તો આપણે હતો
"આગળ ભારી ઘણું બળ નહિ ને આપણે દીવા
"હિંદુસ્તાન મહાત્માઓ ઝળહળ્યાં છે. ભારી આપણે ... ઝળહળતો
"હો કે ઉભા હો, હું ... નાતો ... હતો, ઘડાઈ
"હશે કે ભારત દેશમાં ... ઝળહળતો
"આપણા સૌ ભારત હિંદુસ્તાન ... એકઠી
"કાલ સૌ ઝાંઝા ઝાંઝો આવે ... ને ગાય
"આજે બધાં હિંદુસ્તાન વિચારવી પડે ને ... છે
"રાજાઓને ... ભૂમિને વિનાશકારી ... તો વિનાશ
"સૌ ... નાખું છે તેના કરતાં ... સાથે
"દેશ ... પાવની ... ને ... રાજ સૌ
"ઉપદેશ ... છે."
"કોઈ ... હું કરવું?"
સુરેશ — "આજે રાજાઓ ... ને ... રહ્યું!
નરેશ — "હવે, ... સૌ ...

"[illegible] જેમાં [illegible] કાર્તિકમાં [illegible] દીઠ જેવાં
"વસંત કોયલની [illegible] [illegible] [illegible] પડશે,
"[illegible] વસંતની સાહિત્યમાં [illegible], [illegible] વસંતના
"[illegible] કર્યું, [illegible]વસંતની [illegible] [illegible] નથી,
"અધિક વસંતને ઉત્તેજન આપ્યું નથી, [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] નથી, [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરવા, [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરી પણ [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"હોવું નથી, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ
"[illegible] કરવું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] કરવાં [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"કરી શકે છે!" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible], [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible], પણ

"[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"ખરીદું, પણ મેજિસ્ટ્રેટના મગજનું શું કરવું, તે કહો"

વકીલ— "મહારાજ, એ તો આપને આપવાની ફરજ

"ફીક. મેજિસ્ટ્રેટના વર્તનમાં ફેર લાવવો જોઈએ નહીં. તે

"તો થાશે. રાજ્ય-તંત્રમાં શિષ્ટ રીતે આપને

"દૃષ્ટિ કરવી એવું આપણો ભાગ્ય હતા. પણ તે

"નિશ્ચિંત [illegible] આપનાવની આંખોને અંતે

"શિષ્ટ જોવા આપનાવની [illegible] હાથમાં તે

"આપણું તો આપણું [illegible] નથી [illegible] આપણો

"વાતરના કરે [illegible] નથી એવું એવું તે જોવા

"સંભાળ લાધેલો છે, [illegible] અને [illegible] કોણ જુએ તે

"[illegible] આવે તો એ [illegible] [illegible] વિચાર હતાં તો

"આપણો જોવા દેવું એવો આપણો [illegible] નથી."

"વિચાર બાકી છે તે મને [illegible] હોય રીતે

"[illegible] પૂરું કરી [illegible]

મંત્રી— "પણ મેજિસ્ટ્રેટ [illegible] તે તેમાં

"તે?" — "પણ [illegible] આપણો [illegible] તે

વકીલ— "પણ [illegible] આપણો [illegible] રીતે [illegible]

"આપણો શું કરવા કરવું? જુએ તે [illegible]

"[illegible] તો

"[illegible] કાળે કાળે

"રાજ્યમાં શિષ્ટ નથી તેમાં મન એવા વાતરા [illegible]

"છે" "પણ એ [illegible] અધિકાર [illegible]

મંત્રી— "પણ [illegible]?"

"[illegible]."

વકીલ— "[illegible] મહારાજ!

"આવી ~~[struck]~~ અધિકાર છોડીને આપણાં રોજના વપરાશે. પણ આપણા ...
"~~ઘણી રીતે હિન્દુસ્તાની અધિકાર નથી~~ છે ઘણાંની
"વાત તો એ છે કે એ અધિકારનું કામ દેવાનો એ બાકી
"પ્રસંગ ન આવે ત્યારે બીજા સહેલું, અને જે ઉપરથી
"પ્રસંગ આવે તો ત્યાંનરાજાએ ~~[struck]~~ ધમકાવે
"પ્રજાએ ત્રિકાળે કે ઓળિયાં ઘટતું ભર્યું વાતો વિશે
"કરવા. આપણે એકા કુટુંબ કે જ્યારે અધિકાર શો
"એ આપણી ભૂલ. આપણી ભૂલ થઈ આવે તેનો લાભ
"કોઈ ~~[struck]~~ ફરમાવે ~~[struck]~~ ઉપાય આવ્યો. ~~[struck]~~
"~~[struck]~~ ભૂલ થઈ તે થઈ. હવે નહીં કરાવે
"એને ફેરું ન કરું કરવા બાબત ઉપર કરાવે, પણ
"સિદ્ધ રીતે કોઈ રાજાને બીજી બાજુ
"પ્રજાના રાજાને કાંઈ ડર નથી." એટલે ઘણાં પડતાં મૂક્યાં.
રૈયતે — "મહારાજ, હવે અમે આપ ...
"સારા કામમાં કુશળ બંધાણા ઉપર તેની હુકમ કરી
"મેં તો ~~[struck]~~ એને ભૂલ માટે ધણી મૂકી.
"બીજું એ તેની ~~[struck]~~ હુકમ આવતાં કરવામાં
"મહારાજ, અધિકારી કામ કરે છે. તે પ્રજાને ધંધાના લાભ
"રાજાને કે અધિકારીને કાંઈ ભાર નથી. આપણી માફી
"અને આપનું શિક્ષાપત્ર એ બેની નકલો લીધી છે. મહારાજ,
"અને બાબતું કે અને આપણે બધી આપો, અને તે મહારાજ
"આ મહારાજાએ ખુશ થઈ કરવા ઘો, તો ~~[struck]~~
"પ્રેમ ઠરાવે આવતાંના શાસ્ત્રમાં ઉપાયો તો

"અરજ નાંખવાને જેવું ઉઘાડવું તે આપી લીધું છું. પણ
"હાલ તો આ પાડું ના મૂકો. બેસો, ભાઈશંકર!"

અર્થ જોયા. આગળ ભાઈશંકર અને પાછળ ફરીને
ગોપ ને ભાગ્યે ફૂટે બહાર નીકળ્યાં. નીકળતાં નીકળતાં
રસ્તામાં ગોપ [illegible] કરવા, દાંત કાઢ્યા,
પગ પૂજતા બેઠ ચાલ્યા, અને [illegible] ઉઘડતા [illegible]
ની જગ્યાએ આવી ફૂલાઈ, અને તે આઉટસાઈડ તે
ની [illegible] આવી ફૂલાઈ, પાછી ફરાઈ [illegible]
ઉપર [illegible] કોઈ વાળી દાઢી કરી, [illegible] બાંધી
રાખ્યાં હતાં. મહારાજને એ અર્થ લીધું [illegible]
આપ્યા એની દાઢી બાંધવાની વાત.

પ્રકરણ ૧૩
મહારાજના [illegible]
અને [illegible]
રાતનું [illegible]
૭. રાત્રે.

[illegible] દિવસ ગયો. રાત્રિ આવી. [illegible]
હૈયે ત્યાં ફૂલાવાળી દાઢીની દાઢીની વાત પછી [illegible]
રાત્રિ ઉજવું લીધું.
[illegible] સમાચાર કહ્યા.

[illegible] પ્રકરણ દૂરથી [illegible] જોયો
અને ફૂલ કંઈ કંઈ ફૂલોની વસ્તી ત્યાં ક્યાંય બિછાનો
ફરી. મહારાજનું મન અને [illegible] આવ્યું તે
ફરીને [illegible]. મહારાજને સાંજના [illegible] હતો
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
અને [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] નથી — [illegible] [illegible] નથી [illegible]
[illegible] પોતાના [illegible] [illegible] [illegible]

મારી શ્રીમંતને [illegible] નહીં. રાજાને [illegible] ખુબ [illegible]
[illegible] ન આપી. [illegible] ખુબ [illegible]
[illegible] ન લાગ્યું. [illegible]
ખુબ કરી [illegible] રાજ [illegible]
[illegible] કરે તો તે [illegible]
[illegible] લાગ્યું. [illegible]
[illegible] નહીં, [illegible]
રાજા [illegible] નાખ્યો. [illegible]
[illegible]
[illegible] કરી [illegible] ગઈ, [illegible]
[illegible] રાખી [illegible] રાજાને [illegible]
રાજા [illegible] રાજાને [illegible]
[illegible] પહેરી [illegible]
[illegible] રાજા [illegible] નહીં [illegible]
[illegible] પોતાની [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] કરતા [illegible]
[illegible]
[illegible] રાજાને [illegible]
[illegible]
[illegible] પોતાના [illegible] કામ [illegible].
[illegible] કામ [illegible]
[illegible]

સ્વરાજ્યમાં તથા પરરાજ્યમાં નિષ્પક્ષપાત
પ્રતિષ્ઠા લાગી રહેલી અને પ્રધાનપદ
મુકે-
લો હતું, અને પ્રધાન પદે
રાજ્ય પોતાનું કામ સોંપ્યું, ત્યાં રહી રાજ્ય
જુમ્મારના દાદીમાં રાજકારણનો રહી તેનું
રાજ અને જૂનો પ્રધાન માન તે રહી
દાઝી રહેલા અને પોતાની આજુબાજુના વિશ્વની
સાંકડાણે પરદેશ લાગવામાં રહેલ
જન્મનું તે વિરુદ્ધ વિચારવામાં સવાલ
આવતા. આ તથા વિરુદ્ધમાં પણ આવેલ પ્રધાન
રાજનું પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યું. દીવાનના
આ મહાન વિચારને સિદ્ધ કરવામાં
પગલે પગલે વધારવામાં આવતા, અને પણ
રાજપ્રકરણોમાં તેમ અનુભવોના ઘણાં
પ્રકરણોમાં નવજીવન સાથે તથા ન રીતે
આ દીવાનોનો પ્રકારે પડતાં અને સેવાની
દિશા. એ દીવા ફેરવતા દીવાનગીરી
એ રાજ નહિ પ્રધાનના સાથે સહવાસી રહ્યું
ગાંધી તેમ તેમ ઉપર વર્ણવું પરસ્પર-અનુભવ
ગયું. રાજકીય રાખવી પડે તેવું
ન રાખવા આ રાજ-પ્રધાનના રાજકીય

Extract from John Malcolm's Political History of India

* The Minister Azeem ul Omrah had, however, no easy task to conquer the prejudices of his sovereign, the Nizam, against such an alliance, which that Monarch argued, would, from the inequality of the parties, early terminate in making his dominions virtually dependent, for their security, upon the British Government. × × × This the Minister admitted; but he contended that the situation of the State was such as to make it impossible for it to remain without the alliance of some one of those Powers, it was wise to prefer a connexion with a Government which brought with it protection and the substantial blessings of security and peace, to the nominal friendship of Powers, whose professed objects were plunder and conquest, and who had repeatedly shown that they repeatedly held in contempt all the forms of public faith. The Nizam's prejudices

"સાંકળ રચો; અને આ દેશમાં કોઈ કાળે યુદ્ધનાં વાજાં વાગે તો
"શાલિવાહને માટીના પુતળાંની સેના ઉભી કરી હતી તેમ પ્રીતિની
"ચીકાશથી મ્હારા રાજ્યનાં ક્ષત્રિય-પુતળાંઓ બંધાઈ રહેલાં હશે તો
"તેમાં તેમના પૂર્વજો ધુણી ઉઠશે-માટે એવી ચીકાશથી આ માટીને
"ઘડતાં સરત રાખજો કે રત્નગરીના રાજાઓ એકપત્નીવ્રત પાળે
"છે અને તેમને પુત્રો હતા નથી તો તેમના ભાઈઓ તેમની ગાદીએ
"ચ્હડે છે. માટે મ્હારા ભાઈઓ અને તેમના વારસોમાં આ રાજ્યના
"ભાવી રાજાઓનાં બીજ છે અને તેથી પણ તેમનાં મનની સંભાળ
"મ્હારા કુમારના ગુરુએ લેવાની છે."

"વિદ્યાચતુર, અમારાં ક્ષત્રિય રાજ્યોના ક્ષત્રિયો પોતાની જાત
"ભુલી મ્હોટા ખેડુત બને, રજપુત કહેવાતા મટી જમીનદાર અને તા-
"લુકદારનું નામ પામે, તેવા કાળમાં પણ અમારાં રાજકુળનાં ઘરોમાં
"આટલું અગ્નિહોત્ર નિરંતર ચળાય એવા ધર્મનું બીજ આમ રોપવાનો
"મ્હારો આગ્રહ"—

આ અસિદ્ધ થવા નિર્મેલું વાક્ય પૂરું થતાં પ્હેલાં જરાશંકરનો પત્ર લેઈ ઉતાવળો ઉતાવળો રાજદૂત આવ્યો, અને મનનો સંકલ્પ મુખમાં જ રહેવા દેઈ રાજા પ્રધાનનો પત્ર ફોડી વાંચવા લાગ્યો. વાંચતાં વાંચતાં તેની ભ્રકુટિ બે ચાર વાર ચ્હડી ગઈ અને બે ચાર વાર શીત આવ્યાં હોય તેમ તે પાછો શીતળ થઈ ગયો. પત્ર વાંચી મહારાજ એકદમ ઉભો થયો અને પર્વતતટ આગળ જઈ ઉભો ઉભો મોંઢો મલકાવતો મલકાવતો મનમાં બોલવા લાગ્યો.

"વાનરસેનામાંથી હનુમાન આવ્યો!" જરાશંકરનો પત્ર લેઈ તેમાંથી ચાર પાંચ લીટીયો વાંચવા લાગ્યો:

"નાગરાજમહારાજની સાથે સંધિકાળે થયેલા કરાર પ્રમાણે
"સંસ્થાનોના વિશેષપ્રસંગે તેમના પંચનું કામ કરવાનો ઇંગ્રેજ
"સરકારને અધિકાર છે, તે અધિકારને પ્રમાણી સરકારે પોતાનો વ-
"કીલ નીમવાનું નક્કી કર્યું છે. તે વકીલ એમનો પોલીટીકલ એ-
"જંટ અથવા રેસીડેંટ કહેવાશે, ચાર પાંચ સંસ્થાનો વચ્ચે પોતાનો
"નિવાસ રાખશે, પોતાના નિવાસમાં પોતાનો અધિકાર રાખશે, અને
"રાજાઓના પંચનું, અને દેશની શાન્તિ સાચવવાનું, કામ કરશે. સુવ-
"ર્ણપુર રત્નગરી વગેરે અનેક રાજ્યોના પંચનું કામ કરવા સરકાર-
"નો મુખ્ય વકીલ મરાળપાટણમાં રહેશે અને તેના તાબામાં ચાલુ-

" એ થશે અને તેમાં એક થાણું લીલાપુરમાં રહેશે ત્યાં મુખ્ય વ-
" કીલના હાથનીચે રહી એક એજંટ કામ કરશે." પત્ર પાછો મહારા-
જે બંધ કર્યો.

" વડીલ મહારાજના સંધિકાળે મ્હારા મનમાં જે શંકા હતી તે
" ખરી પડવા કાળ આવ્યો. વાનરરાજનો હનુમાન આવ્યો-તે હવે ઘુ-
" પાહુપ કરશે અને અમારી સોનાની લંકામાં ઠેકાણે ઠેકાણે આગ લ-
" ગાડશે.—હવે આપણે રાક્ષસો, અને એ વાનરો. આપણે કરીશું તે
" અધર્મ-એ કરશે તે ધર્મ."—"સરકારના સંધિરૂપથી બીજ પૃથ્વીમાં
" દટાયું હતું તેમાંથી ફણગો ફૂટી આજ પૃથ્વી ફોડી બ્હાર નીકળ્યો-
" આ રેસીડેંટ-વકીલ-તે આ ફણગો!"

" આ આતશબાજીના દારૂખાનાનું ઝાડ!-હવે એનો કાંઈ ઉપાય?"

વીજળીનો ચમકારો થાય એટલી ત્વરાથી રાજાના મનમાં આ વિચારોના ચમકારા થઈ ગયા. તે ઓઠથી ઓઠ કરડવા લાગ્યો. તેના હાથ તરવારની મુઠ ઉપર આવજા કરવા લાગ્યા.

" કુમારને વીલાયત જોવાનું મન થયું ત્યાં શકુનમાં આપણો
" દેશ વીલાયતવાળાએ જીત્યો! આપણું રાજ્ય, રાજ્ય મટી, સંસ્થાન
" થયાં! જે દેશની બીક લાગતી હતી તે દૃષ્ટિઆગળ આવી"—તર-
વાર ભણી દૃષ્ટિ કરી-"મ્હારી પ્રિય તરવાર! ત્હારું પાણી હવે ઉતરી
" ગયું!-હવે રજપુતોએ લાકડી ઝાલવી!"

મનના વિચાર પડતા મુકી વિદ્યાચતુરને રાજા કહેવા લાગ્યો:
" વિદ્યાચતુર, એકદમ આ સુખ મુકી રત્નનગરી જવાની તૈયારી કરો.
" મ્હારે મ્હારા પ્રધાનસાથે મહાવિચાર કરવાનો મહાપ્રસંગ આવ્યો."

રાજાની આજ્ઞા પળાઈ. બીજે દિવસે જ રાજા પોતાના મ્હેલમાં પ્હોંચ્યો, અને એકદમ પ્રધાનને તેડવા માણસ મોકલ્યું. પ્રધાન આવતાં રાજા બોલી ઉઠ્યો:

" જરાશંકર, એકદમ બ્રેવ સાહેબને લખાવ કે અમારે તમારા
" એજંટ બેજંટનું કાંઈ કામ નથી. એને પાછો બોલાવી લ્યો-નીકર-
" નીકર-"

" યુદ્ધ થશે!-એમ લખાવું, મહારાજ?" જરાશંકર હસીને બોલ્યો.

" નહી-નહી-હસવાનો કાળ નથી. નાગરાજના સંધિમાં એજંટ-
" નો અક્ષર પણ નથી."

" પણ સરકાર ધારે છે કે અક્ષર તો શું પણ વાક્ય છે."

" ક્યાં છે?"

"નથી તો અક્ષર પણ નથી. પણ તરવાર દેખાડી સરકાર કહે-
"છે કે એ અક્ષર છે એવું સ્વીકારો—નીકર આ અમારી તરવાર એ
"અક્ષર દેખાડનારી ઉભી છે."

"તો શું એ તરવાર એમની ખરી અને અમારી આ તરવાર
"નહી?"

"મહારાજ, ક્ષેમ મુકી ધીરે રહી તરવારને જ પુછો ને?"

"ત્યારે શું આપણે તેમના બંધાયલા?"

"આપણે છુટા, પણ આપણી તરવાર એવી બંધાયલી છે કે છુ-
"ટે નહી."

મહારાજ આ સાંભળી ઉશ્કેરાયો. તેનાં નેત્રમાં લોહી ભરાઈ આવ્યું. યુદ્ધના રસિક રાજાને વીરરસનો ઉન્માદ ચ્હડ્યો. તેણે એકદમ મ્યાનમાંથી બ્હાર કહાડી તરવાર ઉંચી કરી અને મ્હારી સાપને વીંઝે તેમ તરવારને આકાશમાં અફાળવા લાગ્યો. અને જાતે બે હાથ ઉંચો કુદી ફાળ ભરી દરવાજા આગળ ઉભો રહી ત્રાડ નાંખવા લાગ્યો.

"સામંત! સામંત! એકદમ સેના લેઈ આવ! સેના લાવ!—કોણ
"છેરે! સેના લાવો!—સેના!"—

જરાશંકર કંઈક ગભરાયો, મ્હેલમાંની સર્વ વસ્તી ભેગી થઈ ગઈ, અને રાજા કોઈને પણ જોતો ન હોય તેમ "સેના! સામંત! સેના!" એમ કહી બુમો પાડવા લાગ્યો, અને બુમો પાડતાં પાડતાં પૃથ્વીને લાત મારી મોટે બોલ્યો: "સામંત, મ્હારી તરવાર બંધ છે એમ ક-
"હેનાર તે કોણ?"

જરાશંકર શાંત થઈ વિચાર કરવા લાગ્યો. સઉ વિચારી રાણી અને સામંત ઉભયને સત્વર તેડાવ્યાં. એક પળ જતી હતી તે વર્ષ જેવી થઈ. દ્વાર આગળ ભીંતને તરવારથી અઢીંગી, પીંડી બાંધી તાકી રહી, પા ઘડી પુતળા પેઠે આ દશામાં સ્થિર રહી, નિદ્રામાંથી જાગ્યો હોય, સમાધિમાંથી ઉઠ્યો હોય, તેમ રાજા શાંત મુખમુદ્રા ધરી હાલ્યો, અને ચારેપાસની નવી સ્થિતિથી આશ્ચર્યમાં પડી, પુછવા લાગ્યો. "સર્વ
"કેમ એકઠાં થયાં છો? સઉ પોતપોતાને કામે જાઓ. ખબર નથી
"કે રાજપ્રધાનનો મંત્ર થતો હોય ત્યાં કોઈએ ન આવવું!"

સર્વ આશ્ચર્યમાં પડી પાછાં ગયાં. રાણી પણ અર્ધે માર્ગે આવેલી સમાચાર સાંભળી પાછી ગઈ. માત્ર સામંત આવ્યો, અને પ્રધાન પાસે હતો જ.

"મહારાજને શરવીરોની ઉન્માદદશા પ્રાપ્ત થઈ હતી, અને તેથી ચપળ મબરાટમાં સર્વ એકઠાં થઈ મળ્યાં હતાં." જરાશંકર બોલ્યો.

મહા૦—"ત્યારે પ્રાકૃતમાં એમ કહેને કે હું ગાંડો થયો હતો!"

જરા૦—"મહારાજના અનુભવનું વર્ણન મહારાજ કરે."

મહા૦—"સામંત, પ્રધાનને અપ્રિય બોલ્યા વિના સત્યને વળગી "રહેતાં આવડે છે."

સા૦—"અને આપની પાસે એટલી સ્વતંત્રતાથી બોલવાની એ "છાતી ચલવે તે આપની મ્હોટાઈ."

જરા૦—"સત્ય કહો છો, સામંત. મહારાજ, આપની ઉન્માદ-"દશામાં આપે સામંતને સંભારેલા તેથી એમને તેડાવ્યા છે."

મહા૦—શું કરવા સંભારેલો!"

જરા૦—"સરકારના એજંટની નીમણુકને રદ કરવા."

મહા૦—"એ નીમણુક સંબંધી સર્વ હકીકત સામંતને કહી દે."

જરાશંકરે આજ્ઞા પાળી, અને મહારાજને થયેલા ઉન્માદનો ઇતિહાસ પણ કહી દીધો.

સામંત સર્વ વાત સાંભળી રહ્યો. ઉત્તર દીધો નહી.

મહા૦—"કેમ, સામંત, કંઈ ઉત્તર દેતો નથી?"

સા૦—"મહારાજ, ઉત્તર દેવાનો આપના ભાયાતોને અધિકાર "નથી. તાલાટોપીનાં માણસ આવ્યાં હતાં તે કાળે ઈંગ્રેજોને ધર્મી "અને મરાઠાઓને અધર્મી ગણી ઈંગ્રેજોનો સંબંધ આપે સ્વીકાર્યો તે "કાળથી જ આપની આજ્ઞા થયલી છે કે રાજ્યપ્રધાનના મંત્રથી આ-"પની સિદ્ધ થયલી આજ્ઞાને પાળવા શિવાય બીજો વિચાર કે ઉત્તર "કરવાનો ભાયાતોને અધિકાર નથી. મહારાજનું દુઃખ જોઈ હું અંત-"ર્માં દાઝું છું, પણ મ્હારી બુદ્ધિ આપને કામ લાગે એટલો અધિકાર "તેને નથી."

મહા૦—"સામંત, અભિપ્રાયમાં ભેદ પડ્યો ત્યારે આજ્ઞા કરવાનું "કામ મ્હારું હોવાથી, મ્હારા તે કાળના અભિપ્રાય પ્રમાણે, અને ત્હારા "અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ, આજ્ઞા આપેલી. આજ એ આજ્ઞાનું અનિષ્ટ ફળ "લેવાને પ્રસંગે ત્હારા અભિપ્રાયની થયેલી અવગણના અમારા સ્મર-"ણમાં આણવી એ કામ ભેલા માણસનું છે. એ અવગણનાનું સટું "વાળવાને, આજ અમને ઉપયોગી થવા અથવા અભિપ્રાય આપવા "ના પાડવી, એ કામ મને શિક્ષા કરવા જેવું છે. એ અવગણનાથી

"રત્ન એજન્ટની વાતમાં આપની તરવાર છુટી કે ઉઘાડી છે તે બોલ.
"એ બોલવાનો અધિકાર ત્હારો છે."

સામંતે શલ્ય હાસ્ય કર્યું: "મહારાજ, સર્વ વાત કાળે શોભે અને
"કાળે ફળે. તરવારનો કાળ ગયો. હવે તરવાર ઉઘાડવી તે અકાળે પ-
"વનું ઘર પુછવા જેવું છે–સામળદાસનું વચન છે કે

"સંપત ગઈ તે સાંપડે, ગયાં વળે છે વ્હાણ,
"ગત અવસર આવે નહી, ગયા ન આવે પ્રાણ!

"મહારાજ, બ્રાહ્મણની બુદ્ધિએ ચાલતાં હાથમાં આવેલો અવસર ગયો
"ને રજપુતાઈના પ્રાણ ગયા તે બેમાંથી એક પણ પાછું આવે એમ
"નથી. એ ગયેલો અવસર અને ગયેલા પ્રાણ આણતાં જરાશંકર
"ભટને આવડતું હોય તો એ જાણે–બાકી મને તો આજ્ઞા આપો
"તો એક વાત આવડે તે એ કે આ ભટને ધુળભેગો કરી એણે
"વાળેલા સત્યાનાશનો બદલો આપું અને–"

જરાશંકર સ્થિર દૃષ્ટિથી રાજાના સામું જોઈ રહ્યો. રાજાનો ક્રોધ હાથમાં રહ્યો નહી. ક્રોધની પરિસીમાને કાળે સિંહ ગાજવું મુકી દેઈ પંજાનો ભાર દેખાડે તેમ રાજાએ કર્યું. પોતાનું અપમાન થતાં જેણે સામંતને ભાઈ ગણી અત્યંત ક્ષમા ધારી હતી અને પ્રીતિનો પ્રવાહ રેલાવ્યો હતો તે રાજાએ પ્રધાનના શત્રુને ઉભતો જાણ્યો. રાજાની ભ્રમર ચ્હડી ગઈ અને સામંતના મુખમાંથી વચન નીકળતાં મહારાજે બન્ધુ-સ્વરૂપ ત્યજી દઈ ગંભીર રાજસ્વરૂપ ધાર્યું અને સ્થિર સ્વરે સંબોધન ન ગણી આજ્ઞા કરી:—

"સામંત, મ્હારો પ્રધાન તે મ્હારું અંગ છે અને તેનું અપ-
"માન અને તેના દ્રોહના વિચાર કરવાનો અપરાધ ત્હેં મ્હારા દેખતાં
"કર્યો છે તેની શિક્ષા તને કરું છું કે આ પળે મ્હારા મુખ આગળ-
"થી જતો રૂહે અને મ્હારી આજ્ઞા થાય ત્યાં સુધી રત્નનગરીમાં અ-
"થવા તેની પંચકોશીમાં અથવા જ્યાં હું અથવા મ્હારો પ્રધાન હ-
"ઈએ તેની પંચકોશીમાં ત્હારે આવવું નહી–આવીશ તો અધિક શિક્ષા
"પામીશ–બીજા એક બોલથી આ પવન અપવિત્ર કર્યાવિના સત્વર
"ચાલ્યો જા."

જરાશંકર બોલ્યો–"મહારાજ—"

મહા૦—"ચુપ! સામંત આજ્ઞા એકદમ ઉઠાવ."

સામંત એકદમ ઉભો થઈ રાજાને પ્રણામ કરી ચાલ્યો ગયો.

"તને ખોટું લાગ્યું હોય તો તને રાજપુરુષોના ધર્મનો સંપૂર્ણ બોધ
"નથી એમ કહેવું જોઈએ. એ અવગણના સો વર્ષ સુધી ભુલી ન
"જવી એ ક્ષત્રિયભાવનો અંશ છે. એ અવગણનાનું મને ઈશ્વરે ફળ
"આપ્યું સમજી ત્હારા મનમાં ત્હારો વિજય થયો લાગતો હોય તો
"ત્હારા હૃદયમાં રાજ્યશત્રુનો ગુણ છે. એ વિજયના ભાનથી મને મ-
"ર્મવાક્ય કહેવા તું તત્પર થયો હોય તો ત્હારા મુખમાં એની જીભ
"છે. સામંત, મ્હારી સેના તે તું છે અને મને એટલો તો અધિકાર
"છે કે મ્હારી સેના ઉપર જેટલો આધાર રાખું તેથી બમણો મ્હારા
"સામંત ઉપર રાખું."

સામંત નીચું જોઈ રહ્યો અને તેના નેત્રમાંથી એક આંસુ પડતું દેખાયું. તે ઉઠી દ્વારની બ્હાર જઈ પાછો આવ્યો અને રાજાના સામું ઉચું જોઈ બેઠો.

"મહારાજ, હું કૃપણ ચિત્તના ભાર્ય ઉપર આપ જે ઉદારતા દે-
"ખાડો છો તે મને તરવારના ઘા કરતાં વધારે લાગે છે. મહારાજ, હું
"અપરાધીને પૃથ્વીભેગો કરી દ્યો. હું શિક્ષાપાત્ર સેવક, તેના પ્રત્યે આપ
"ઉદાર વચન કહોછો એ મ્હારા હૃદયને પશ્ચાત્તાપના અગ્નિથી બાળે છે.
"મહારાજ, મને શિક્ષા કરો. આપના સત્ય વચનમાં-ધર્મવચનમાં-અ-
"ધર્મીને કંપાવનાર શિક્ષા મુકો."

"સામંત, મ્હારી સેનાનો નાશ કરવા કરતાં તેને સવળે માર્ગે
"લેવી એ મ્હારું કામ છે. તું મ્હારો જમણો હાથ, મ્હારી ભુજાનો
"બાળ, મ્હારા રાજ્યનો સ્તંભ, તું જ મ્હારી સેના–તને શિક્ષા કરું તો
"તે મને જ થાય."

"મહારાજ, એ સેના અને એ સ્તંભ હવે આપને આંગણે હાથી
"પેઠે માત્ર ખરચના ખાડા છે–એ હાથીને છુટા મુકશો તો આપની
"પ્રજાને કચરશે અને બાંધી રાખશો તો આપના ભંડાર ખાલી કરી
"દેશે. મહારાજ, અમને તે હવે શું કરશો?"–સામંતે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુક્યો, અને એ નિઃશ્વાસનું કારણ થઈ પડેલી રાજનીતિના કારણરૂપ જરાશંકર ભણી વાંકી આંખે જોવા લાગ્યો, જરાશંકરે તે દીઠું ન દીઠું કર્યું, અને રાજા અને તેના ભાઈના વાદનો પ્રવાહ નિર્વિઘ્ન ચાલવા દેવા મૌન ધાર્યું.

મહારાજ—"સામંત, તે વાતનો હાલ પ્રસંગ નથી. આ સરકા-

"રેલી શિક્ષાથી એની આજ્ઞાના અર્થ અને આજ્ઞાનો પ્રતાપ સર્વ સ-
"મજી શકે એમ થશે. ચાલ, હવે સરકારના એજંટનું પ્રકરણ ચલાવ."

જરા૦—"પણ, મહારાજ, પરિણામનો વિચાર દર્શાવવાનો મ્હારો
"અધિકાર ખરો."

મહ૦—"શું પરિણામ પરિણામ કરે છે? જોતો નથી કે જે
"રાજનીતિથી મ્હારા ભાયાતો નકામા થઈ ગયા એવી રાજનીતિના
"પવનને મ્હારા હૃદયમાં ભરનાર તને ગણીને ત્હારા ઉપર દાંત પીસી
"રહેલા ભાયાતોની તરવાર તે સામંત છે, અને એ તરવાર ત્હારા
"ઉપર પડતાં પળની વાર ન હતી?"

જરા૦—"હું સારી પેઠે સમજું છું કે મ્હારા ઉપર એ તરવાર
"ઘણા દિવસની ઝઝુમી રહી છે અને મહારાજની કૃપાની ઢાલથી જ
"આપના રંક પ્રધાનનું રક્ષણ થયું છે; પણ આપણી પાસથી ઈંગ્રેજ
"રાજનીતિનાં પગલાં આપણા સીમાડા ઉપર વાગે છે તે કાળે આ-
"પણા અંદર અંદરના ખડખડાટનો સ્વર એ શીકારીને કાન જશે
"તો આપણે એ શીકારીના શીકાર થઈશું! મહારાજ, મ્હેં આપને
"ઘણેક પ્રસંગે કહેલું છે કે શત્રુના ગઢના દરવાજા તોડવામાં જે ઉંટને
"મારવું પડે તે રાજ્યનો પ્રધાન છે. મહારાજ, આપના કુટુંબમાં જ
"મહાન્ વિગ્રહ નહી થાય તો મહાન્ ક્લેશ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે
"અને એ ક્લેશનો પ્રસંગ લેઈ ઈંગ્રેજ કાંઈ પણ લાભ લેઈ શકે તેના
"કરતાં એ સર્વ પરિણામ અટકાવવાનો સરલો અને સ્હેલો માર્ગ એ જ
"છે કે આપના પ્રધાનને ઉંટને સ્થાને મુકી—લઈ—આપના બંધુવર્ગનું સાંત્વન
"કરવું એમાં જ હાલ રાજ્યનું હિત છે. મહારાજ, એ વર્ગ રાજ્યદ્રોહી
"કે રાજદ્રોહી નથી થયો—તેમને માત્ર મ્હારી જાત ઉપર રોષ છે, અને
"મ્હારા કરતાં આ વર્ગનો—આ સેનાનો—આપને બહુ ઉપયોગ છે તે હું
"સત્ય કહું છું. મહારાજ, પ્રધાનો ઘણા મળશે પણ આવી બન્ધુસેના
"નહી મળે અને તેમના બોલવા ઉપરથી રોષ ધરવો આપને યોગ્ય નથી.
"કહ્યું છે કે

"કડવા હોયે લીંબડા, શીળી હોયે છાંય,
"બોલકણા હોય બાન્ધવા, તોય પોતાની બ્હાંય!"

મહ૦—"તું કહેછે તે પણે ખરી સત્ય છે અને તેટલા માટે
"જ સામંતને માટે યોજેલી શિક્ષામાં માત્ર મ્હારી પ્રીતિ શીવાય

તેના શરીરને, કેદ અને બેડ એ બે જણું, બન્ધીવાન કરી, દ્વારની બ્હાર ધકેલી કહાડયું.

જરાશંકર—"મહારાજ, આપે બહુ અયોગ્ય આજ્ઞા કરી—અપ-
"માન થતું હોય તો મને પણ શિક્ષા કરજો—પરંતુ ઘણું અયોગ્ય કામ
"થયું. મ્હારા ઉપર ઘણી મમતા દર્શાવી, પણ પ્રધાનને પુછયાવિનાની
"આજ્ઞા સિદ્ધ નથી."

મહા૦—"અભિપ્રાય અને સૂચનાઓ સાંભળતાં જે રાજાને અ-
"પમાન લાગે તેણે ગાદી છોડવી જોઈએ. મ્હારી આજ્ઞાને ત્હારા ઉપ-
"રની પ્રીતિ સાથે રજ લેવા દેવા નથી. રાજાએ પ્રધાનને પુછયા વ-
"ગર કરેલી આજ્ઞા સિદ્ધ થતી નથી એ નિયમ સત્ય છે, પણ જ્યારે
"પ્રધાન જ એક પાસનો પક્ષકાર હોય ત્યારે એ નિયમ લાગુ નથી
"થતો."

જરા૦—"ત્યારે શું આવી વાતોમાં રાજાઓ વગરપ્રધાને ચ-
"લાવી લેશે?"

મહા૦—"અલબત. મ્હારા પ્રધાનનું રક્ષણ કરવું તે મ્હારું કામ
"છે. મ્હારી સર્વ પ્રજાને માલમ પડવા દે કે જેવી રીતે મ્હારા સામી
"કોઈ ફરીયાદી લાવે તે હું સાંભળીશ તેમ જ પ્રધાનના સામી
"ફરીયાદો પણ સાંભળીશ અને ન્યાય આપીશ. મ્હારી જાત ઉપર
"કોઈ હુમલો કરશે તો યોગ્ય લાગશે ત્યાં ક્ષમા રાખીશ. પણ મ્હારી
"રાણી—મ્હારા કુમાર—મ્હાર ભાઈઓ અને મ્હારી સર્વ પ્રજાએ શંકા
"વગર જાણવું જોઈએ કે મ્હારા અધિકારીઓ તે મ્હારાં રાજ્ય છે
"અને જેમ મ્હારી તરવાર ચોરનારને હું શિક્ષા કરીશ તેમ મ્હારા પ્ર-
"ધાનના અધિકાર અને પ્રતાપ ઉપર હાથ નાંખનારને હું તીવ્ર શિક્ષા
"કરીશ અને એ શિક્ષા કરતાં બીલકુલ ક્ષમા રાખનાર નથી. મ્હારા
"પ્રધાનને અધિકાર અને પ્રતાપ કેટલો આપવો અને તેનું રક્ષણ કે-
"ટલે સુધી અને કેવી રીતે કરવું તેમાં હું મ્હારો પોતાનો પ્રધાન અને
"જ છું. જરાશંકર, આજ્ઞાપત્ર લખાવ કે મ્હારી સેનાનું આધિપત્ય
"સામંતના પુત્ર મુળુભાને આપુંછું, જ્યાં સુધી મુળુભા બાળક છે ત્યાં
"સુધી એને નામે એ આધિપત્યનું કામ મ્હારી આજ્ઞા પ્રમાણે દૂર રહી
"સામંતે કરવું. અને જ્યાં એને પગ મુકવાનો અધિકાર નથી ત્યાં
"એની ઇચ્છા હોય તે માણસ દ્વારા એણે કામ લેવું. મહારાજની ક-

"બીજી રીતની હાનિ તેને પહોંચાડી નથી અને તે પશ્ચાત્તાપ કરી "મ્હારી ક્ષમાની આશા રાખે એવો માર્ગ રાખ્યો છે. સામંતના હૃદયમાં "ક્રોધ છે પણ દ્વેષ નથી, અને તે અવશ્ય પસ્તાશે, અને એક "દિવસ આ જ સ્થાને ત્હારી સાથે પ્રીતિથી રાજ્યકાર્યમાં આશ્રય આ-"પશે. મ્હેં એને કરેલી શિક્ષા જેવી આવશ્યક છે તેવી જ માપસર છે "અને તેનું ફળ ઉત્તમ આવશે. રજપુતનો સ્વભાવ રજપુત જાણે. "પણ એને માટે ત્હારું બલિદાન આપું તે તો અયોગ્ય અને હાનિ-"કારક જ. ત્હારું જ કહેવું છે-અને તે સત્ય છે-કે હવે અમારી તર-"વારો મ્યાનમાં બંધાઈ અને સેનાઓ નકામી થઈ છે. હવે તો એવા "સહજ જન્તુઓ કરતાં એક ચતુર અને રાજનીતિનો પ્રવીણ પ્રધાન "એ જ રાજાઓની તરવાર અને ઢાલ ઉભયનું કામ સારશે."

જરા૦—"મહારાજે ક્ષમાનો માર્ગ ઉઘાડો રાખ્યો છે તો હાલ "તરત જ આપની આજ્ઞાને નિષ્ફળ થવાનો સાધનભૂત હું નથી થતો. "પણ મને એક નવાઈ એ લાગે છે કે આપની તરવાર બંધાયાથી, "હવે લેવાનો જે માર્ગ તે, આપને આવો સુઝ્યો તે જ જન્તુના વિ-"ચારથી આપને ઉદ્વેગ થયો ! અને બીચારા સામંતને આપને શાંત "કરવા તેડેલો તે આ પરિણામને પામ્યો !"

મહારાજ હસી પડ્યો. "હા, એ પ્રારબ્ધનો સંયોગ વિચિત્ર થયો "ખરો. પણ મહાન્ પ્રસંગોએ પ્રથમ મને આવેશ થાય છે, અને તેની "શાંતિ અને તે પ્રસંગના ગુંચવારાનો ઉકેલ-એ બે વસ્તુ મને સાથે "લાગાં જ થાય છે. એવા મ્હારા સ્વભાવનો તને પ્રથમ પણ અનુભવ "થયો હશે."

જરા૦—"ત્યારે મહારાજ, આપના કરતાં હું કાંઈ સુખી ખરો "કે એવા આવેશના અનુભવ વગર એવો ઉકેલ યથાશક્તિ કરું છું."

મહારાજ ફરી હસ્યો. "એ વાત તો ખરી. પણ એવો બળવા-"ન આવેશ-એ-ક્ષત્રિયોનો ગુણમાં જન્તુ છે; તો તેને બીજે પ્રસંગે દૂર "રાખીયે એવા અમે એકલી ગરજના સગા નથી, અને તમારે એ "આવેશની સાથે કદી પ્રસંગ પડવાનું કારણ નથી માટે તમારામાં "શક્તિ હોય છે તે એનો સંસર્ગ કરતા નથી. એટલો આપણામાં ફેર, "અને એ ફેર મટાડવામાં રાજ્યને લાભ નથી માટે જ રાજાના જ-"ન્તુઓને પ્રધાનનું કામ આપવું યોગ્ય નથી અને તમારી ગરજ રા-"ખીયે છીએ."

જરા૦—" ત્યારે મહારાજે ઈંગ્રેજના વકીલની વાતનો ઉકેલ કેવી
" રીતે કર્યો! આપના હૃદયમાં ધરતીકંપ થયો તેનું આપે શું મહાપ-
" રિણામ જોયું તે કહો."

મહા૦—" ત્હારો ને મ્હારો વિચાર એક થયો."

જરા૦—" મ્હારો વિચાર આપને કહ્યો નથી."

મહા૦—" પણ હું સમજ્યો."

જરા૦—" તો બોલી દ્યો."

મહા૦—" પ્રથમ તું બોલી દે. પછી હું કહીશ."

જરા૦—" આપની પાસે હું હારું તે યોગ્ય જ છે. ત્યારે હું મ્હારો
" અભિપ્રાય પ્રથમ કહી દઉંછું તે સાંભળો."

મહા૦—" બોલ."

જરા૦—" જુવો, મહારાજ, ઈંગ્રેજની સાથે સંબંધ બાંધ્યો તે
" હું તો હજીસુધી બરોબર કર્યું જ માનું છું. પણ ધારો કે તે કામ
" બરોબર ન હોય તોપણ હવે તે વાત નિરુપાય છે. એ સંબંધને સો-
" નાની ખાણ ગણો કે બાવળની શય્યા ગણો, પણ જે હોય તે એ.
" હવે આપણે એમાંથી જેટલો લાભ મળે તેટલો શોધવાનો માર્ગ શો-
" ધવો, અને થયું ન થયું થનાર નથી જાણી તેનો વિચાર ન કરવો."

મહારાજના મુખ ઉપર ગંભીરતા આવી અને બોલ્યો: " સત્ય
" વાત કહી."

જરા૦—" મહારાજ, હવે ઈંગ્રેજ અધિકારીઓ તે સાસુ અને આપ
" વહુ—એવો સંબંધ બંધાયો. તે લોક આપનો અધિકાર ઓછો કરવા કંઈ
" કંઈ ઉપાય કરશે. એમનો સંબંધ થયો તે સારા કે નરસા પ્રારબ્ધનું
" એક બીજ રોપાયું. હવે તો એ બીજનું ફળ સારું નીવડે એમ
" હોય તો તેને ઉત્તમ કરવા યત્ન કરવો અને નરસું નીવડે એમ હોય તો
" તે નીબાવી લેઈ સુધારવા પ્રયત્ન કરવો એ જ યોગ્ય છે. વિચારકા-
" ળે શંકા સ્થાને છે; એ કાળ ગયો. આચારકાળે શંકા અસ્થાને છે
" અને संशयात्मा विनश्यति એ બોધ સ્થાને છે: ઈંગ્રેજની સાથ સંબંધ
" કર્યો તે આચારકાળ હતો તે પણ ગયો. હવે તો જે હોય તેનો નિ-
" વેડકાળ આવ્યો છે, અને એ કાળના ચિકિત્સકો અર્જુદિષ્ટ અને
" સંમત ઉત્સાહકે બોધ આપતા આવ્યા છે કે—

" प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥

મ૦—" જે પિતા પુત્રને એટલો દૂર કરે છે કે તે ફરી સમીપ
" આવે જ નહી તે પિતા પુત્રને અપુત્ર કરે છે."

સા૦—" મહારાજ, હું હાર્યો. તો એવી શિક્ષા કરો કે પુત્ર અ-
" પુત્ર થવાનું ભુલી જાય."

મ૦—" હવે બોલ્યો તે ક્રોધ તજી સાત્વિક વૃત્તિની વાત કરી.
" રાજાઓએ રાગદ્વેષનો ઉપદેશ સાંભળવો પણ નહી અને કરવો પણ
" નહી. હવે તને સાત્વિક વૃત્તિ થઈ તો મ્હારી સાથે ચર્ચા કરવાને તું
" અધિકારી થયો તો સાંભળ. ન્યાય જોવો એ રાજાપ્રજાના સંબં-
" ધમાં રાજાઓનું એક કર્તવ્ય છે. પણ ન્યાય કરતાં રાજનીતિ મ્હોટી
" છે, ન્યાય એ રાજનીતિનું એક શસ્ત્ર છે—અને પ્રજાવર્ગ પરસ્પર વિ-
" રોધ ન કરે માટે એ શસ્ત્ર નિરંતર સજ્જ રાખવાનું છે. રાજાપ્ર-
" જાવચ્ચે વિરોધ થાય ત્યારે એ શસ્ત્ર ક્વચિત્ વપરાય છે, પણ ઘણું
" ખરું એ શસ્ત્ર એ પ્રસંગે યોગ્ય નથી. રાજાપ્રજાનો સંબંધ ક્વચિત્
" સ્ત્રીપુરુષના જેવો હોયછે—તે કાળે જે માર્ગથી તેમનાં ઐક્ય અને
" પ્રેમ વધે એવાં શસ્ત્ર યોગ્ય છે. ક્વચિત્ એ સંબંધ પિતાપુત્ર જેવો
" છે—તે કાળે બાળકનો પિતાપ્રતિ વિશ્વાસ વધે અને પિતા ભણીથી
" દંડનું ભય સરી ન જાય અને એ બાળકનાં કલ્યાણ અને વૃદ્ધિસમૃ-
" દ્ધિની વાડીમાં રાજાએ માળીનું કામ કરવાનું તે કરવામાં રાજાની
" શક્તિ ઘટે નહી પણ વધે એવા માર્ગ—એ પણ—રાજનીતિનાં શસ્ત્ર-
" ભાથું જેવાં અસ્ત્ર છે. આ અને બીજાં અનેક શસ્ત્રાસ્ત્રમાંથી કીયું
" વાપરવાનો દેશકાળ છે એ વિચાર ન કરતાં જે રાજા માત્ર એકાદ
" શસ્ત્રને રાગદ્વેષથી જ પકડે છે કે સજે છે તે રાજા કુપથ્યનું સેવન કરેછે
" અને કરાવે છે અને કેવળ નરકનો અધિકારી થાય છે. સામંત,
" મૂર્ખ બુદ્ધિમાન્ છે તે એક પ્રસંગે ભુલ કરી બેસે માટે હમેશ કરી
" એવું ધારવાનું છોડી દેઈ ફરી આ ભુલને માર્ગે ન ચ્હડે એવું સુઝે
" તો બસ છે. હું એને અને બ્હાવરે દેખાડેલી મુઠીમાં સાકર નથી પણ
" ઝેર છે, માટે એ મુઠી એની પાસે ઉઘાડવાને પ્રવૃત્ત થયેલાઓ કે
" મુને મર્મ સમજી એની પાસે મુઠી ઉઘાડે તે પ્રસંગે ઉઘાડવા ઈતિ-
" માંનું ઝેર ગુપ્તથી કેઈ સાકરને દેખાડે જાતે થાય નહી એટલી કળા
" મુજને આવડે તો ઓછી વાત નથી."

સામંત—" મહારાજ, આ બધું ગોળ ગોળ અત્યારે સ્પષ્ટ સમજાતું
" એમ નથી. માટે મને સ્પષ્ટ વાત કહો."

મ૦—" શ્લોક સમજે તો ઉત્તર આપું."

સા૦—" જો આપની આજ્ઞા જ હોય કે મ્હારે શ્લોક પ્રથમ
" સમજાવો અને પછી ઉત્તર માગવો તો તે આપનો અધિકાર છે."

મ૦—(હસીને) " પણ 'સમજાવો' એમ તું સ્પષ્ટ માગનાર
" નથી. ભલે આજ્ઞા ગણીને સમજ. હવેના યુગમાં રાજાઓની પાસે
" રંક મૃગલાં જેવી તેમની પ્રજા પડી છે તેને કચરી નાંખવી હોય તો
" નવરા સ્વામીને આ ઉપર શૂરા થવાનું છે. એથી છેટે આ ઓજાતિ
" જેવા બીજા રાજાઓ પરદેશમાં હાથણીનાં ટોળાં પેઠે ભમે છે તે ઓથોની
" મૃગયા તે શૂરમૃગયા નથી. પણ છેક છેટે એ હાથણીના સ્વામી
" મદોન્મત્ત હાથી જેવા ઈંગ્રેજ લોક ગર્જના કરી રહ્યા છે તેમના આગે
" પોતાના ગુજ્રનું પાણિગ્રહ બતાવવું હોય તો રત્નનગરીના રાજાઓ
" [illegible] મૃગ જેવી પ્રજાના પતિ એટલે
" પાલણ કરનારનું કામ મુકી દઇ, તે પ્રજાને જ પંજો દેખાડવો એ તો
" બાપલાઓનું કામ છે તે તું મને બતાવે છે. હવે, ઉત્તર મળ્યો ?"

સામંત સ્તબ્ધ થઈ થોડી વાર બોલ્યા વગર જોઈ જ રહ્યો. અંતે
બોલ્યો—" પ્રજાનું રક્ષણ કરવું પડે માટે શું તેને આપણે માથે પણ
" ચ્હડવા દેવી એવું શાસ્ત્ર છે ? મહારાજ, એવાં શાસ્ત્ર કહાડશો તો ગાદી
" છોડી કાલ સવારે સંન્યાસી થવું પડશે."

મહારાજ હસ્યા: " તે પ્રજાના કલ્યાણ વાસ્તે ક્ષત્રિય રાજા સં-
" ન્યાસી થાય તો તેમાં શું અયોગ્ય છે ?"

" મહારાજ, ક્ષમા કરો. આમાં પ્રજાનું કલ્યાણ આવી ગયું હોય
" એમ હું દેખતો નથી. બાકી આપની ઉદારતા તો ખરી. પણ ઘણી
" વખત ઉદારતા એ માત્ર લોકમાં પ્રિય થવાનું મર્યાદ ભરેલું સાધન
" છે, અને એ ઉદારતા બતાવી લોકોને ભયંક બનાવી મુકશો તો જેનું
" કલ્યાણ ઇચ્છો છો તેને જ બેસવાની ડાળ કાપવાનું શીખવાશે."

મહારાજ—" સામંત, તું ભુલી જાય છે કે મુગ્ધ મહારાજની
" પ્રજા જ છે એમ નથી પણ મણિરાજ જેવો મ્હારો પુત્ર છે એવો
" મુગ્ધ પણ છે."

સા૦—" જો એમ હોય તો સામંતને શિક્ષા કરી તેથી એ-
" ગણી મુગ્ધને કરવી જોઈએ. પણ આપ એને પારકો ગણો છો માટે
" જ શિક્ષા કરતા નથી."

"આ વિષયમાં થોડો કાળ આપે મુજુબા પાસે એવો આભાસ પ-
"ડવા ન દેવો કે એ તમને અમારા પક્ષના ગણે."

સામંત ઓઠ કરડતો બોલ્યો: "પછી?"

જગ૦—"પછી આપ મુજુબાના હૃદયના મિત્ર બનો. એના
"વિશ્વાસના પાત્ર બનો. એનું હૃદય આપની પાસે એ જાતે ઉઘાડે
"એમ કરો. ખાગર અને એન્જરની વાતો અને પત્રવ્યવહાર વગરેમાં
"એ આપને સમજાવે એમ કરો. અને અંતે ખાગર પણ આપના
"ઉપર વિશ્વાસ કરે એ સમય લાવો. સામંતબા, શત્રુના ઘરમાં અ-
"મારા શત્રુ ગભરાઈ પેસવા પામો. બુદ્ધિમાન મુજુબાને-મુજુબા પણ
"ચેતે નહી અને જડ હોય એમ-ખાગરના એ ઘરમાં ખાતર પાડ-
"વાના ખાતરીયાને ઠેકાણે વાપરો. મુજુબાને પ્રત્યક્ષ શિક્ષા કરવાનું
"છોડી દેઈ એનો આ ઉપયોગ કરો અને ધારેલો સંધિ સાધો."

સામંતને કંઈક વિશ્વાસ પડ્યો. તેના ચિત્તમાં કંઈક શાંતિ થઈ. તે ધીમો પડી પુછવા લાગ્યો.

"પણ માણસ કામ કરે આશે કે ત્રાસે. મુજુના ચિત્તમાંથી
"ત્રાસનું બીજ તો તમે કહાડી નાંખ્યું. તમને અને ખાગરને એક
"સાંકે સાંધવાનો અભિલાષ મુજુ શી રીતે ધરશે?"

જગ૦—"મહારાજ તો હાલ મ્હારી આંખે દેખે છે-ખાગરની
"સાથે સંધિ કરવામાં મુજુબા ફાવશે તો મહારાજ મુજુબાની આંખે
"દેખતા થશે-વર્તમાન ચિત્રમાં હું આ જુની સ્થિતિએ છું તેને અધિ-
"કારીના ચિત્રમાંથી ભુસી નાંખવો અને તેને સ્થાને મુજુબાને તે-
"જસ્વી રંગે ચડે પ્રતિષ્ઠા આપવી: આ આશાથી મુજુબા આપને
"અનુકૂળ થઈ જશે. સામંતરાજ! ખાગરની મિત્રતા શોધવાથી મુ-
"જુબા આ રાજ્યમાં જ લાભ શોધે છે. તે લાભનો તેને આ માર્ગ
"દેખાડો. મુજુબાના કોમળ હૃદયમાં હાલ ભૂત નાચે છે તેને આ
"શીશીમાં ઉતારો. એને દૂર કરવાને નિમિત્તે આપ, મુજુબા, ખાગ-
"ર, અને અંતે મહારાજ-સર્વ એક પંક્તિમાં બેસી જાવ અને ધારે-
"લો સંધિ સાંધો."

સા૦—"પણ એન્જરનું શું કરવું? અને સર્વને અંતે નિરાશ
"થવા ખાગર અને મુજુ તમારા સર્વના સામા બમણા ક્રોધથી ક-
"ઢશે એટલે આજ કરવાનો વિચાર પધારે કઠણ થઈ પાછો એવો
"ને એવો ઉભો રહેશે. તે વિચાર્યું!"

મહારાજ—“જરાશંકર, સામંતે ચણેલો ગઢ મ્હેં તોડી પાડ્યો.
“ હવે એ ગઢની અંદરની વ્યવસ્થા કરવાની રહી તે તું કર અને સા-
“ મંતને સંતુષ્ટ કર.”

જરાશંકર આ અરસામાં ઉંડા વિચારમાં પડ્યો અને તેના કાન ચાલતી વાતો સાંભળતા હતા ત્યારે એનું મસ્તિક આ ગુંચવારામાંથી બ્હાર નીકળવાનો માર્ગ શોધતું હતું. મહારાજના વાક્યથી એ માર્ગ મળ્યો. તે ધીમે ધીમે વિચાર કરતો કરતો બોલવા લાગ્યો, અને ક્વચિત્ શબ્દે શબ્દે તો ક્વચિત્ વાક્યે વાક્યે સામાથી સમજાય નહી એ રીતે મનમાં વિચાર કરતો હતો.

“સામંતરાજ, ખાચરની સાથે જે સન્ધિ કરવા આપણે સઉ
“ પ્રયત્ન કરીયે છીએ તેમાં પ્હેલો અંતરાય મુળુભા છે એમ આપના
“ કહેવાથી સમજાય છે. બીજો અંતરાય ખાચરનો તો ખરો જ,
“ અને ત્રીજો એજંટ સાહેબનો. ખાચરના રાજ્યને આ અંતરાયથી
“ એવો લાભ નથી, કારણ જો એ આમાં અંતરાયરૂપ ન થાય તો
“ મહારાજની ઉદારતાથી આપણે એની સાથે એવો સંધિ કરવા પ્ર-
“ યત્ન કર્યો છે કે તે સંધિથી ખાચરને એકલો લાભ અને આપણને
“ એકલી હાનિ જ થાય. અર્થાત્ પૃથ્વી અને દ્રવ્યનો પ્રત્યક્ષ લાભ
“ માત્ર પોતાના જ પક્ષને મળે છે તેનો તિરસ્કાર કરવા ખાચર ઉભો
“ થયો છે તે કેવળ દુરાગ્રહનું ફળ છે એમ ગણીયે તો ખાચરને દુ-
“ રાગ્રહી ગણવો પડે. ખાચર દુરાગ્રહી નથી–ભમતી પણ નથી. પણ
“ આપણને નમતા દેખી એના ચિત્તમાં વધારે શંકા ઉત્પન્ન થઇ હોય
“ અથવા એજંટે એને કાંઇ વધારે લાલચ દેખાડી હોય અથવા મુ-
“ ળુભા અને ખાચર બે સમાન વયના સ્નેહી હોવાથી અન્યોન્યાશ્ર-
“ યની ગાંઠથી બંધાયા હોય અને એ ગાંઠથી સત્તાનો લોભ રાખી
“ પરસ્પરની સત્તા વધારવા ઇચ્છતા હોય–આવાં કાંઇ કારણને લીધે જ
“ ખાચર આપણી સાથે એકમત થતો નથી એમ મને લાગે છે. સા-
“ મંતરાજ, આપે મને ક્ષમા આપી એવું હું માનું છું–પણ મુળુભા-
“ ના મનમાંથી એ ડાઘ ગયો નથી. તમને ખબર છે કે આપને થ-
“ યેલા અપમાનમાં મહારાજે કરેલી આજ્ઞામાં પ્રધાનનો હાથ નથી–
“ તમે આ વાત માનશો–જુવાન મુળુભા ન માને એ સ્વાભાવિક છે.
“ આ અવસ્થામાં તમે મ્હારો પક્ષ લેશો તેનો મુળુભા અવળો નહી
“ તો જુદો જ અર્થ કરશે. માટે મ્હારો પ્રથમ અભિપ્રાય એ છે કે

સા૦—"મહારાજની આજ્ઞા થઈ તો કંઈ ન આવડવાનું નથી.
"હરી, એજંટનું ગમે તે થાવ તેની મ્હારે પંચાત નથી. પણ મ્હારા
"કુળમાં ઉઠેલો અંગારો વધારે ગરમ થશે અને આજ ઉઠાડું છું તે
"પ્રશ્ન ફરી ઉઠવાનો તેનું શું ? મહારાજ, કશ્યપ જેવા મુનિના ઘરમાં
"હિરણ્યકશિપુ જેવા દૈત્ય જન્મ્યા, તેવું મ્હારે થયું છે અને આ ઉગતા
"શત્રુને ઉગતો જ ડામવો એ રાજનીતિનો ધર્મ છે. એનું જાળ વધારી
"પછી ડામવાનું રાખવું એ દેખીતી મૂર્ખતા છે. મહારાજ, પ્રધાનજીને
"અપમાન કર્યાની આપે મને શિક્ષા કરી તે મને યોગ્ય લાગી છે;
"અને મ્હારા અંતઃકરણમાંથી મને એ શિક્ષા યોગ્ય ન લાગી હોત
"તો મને ઈશ્વરની આણ છે. અહો ! એ શિક્ષા કરી આપે મને મ-
"હાદોષમાંથી બચાવ્યો છે અને જે રાજધર્મનો આપે મને એ નિમિત્તે
"ઉપદેશ કર્યો છે તે સારુ હું આપનો આભારી ન થઉં તો હું આ-
"પણા ઉત્તમ વંશમાં જન્મવા યોગ્ય ન હતો એવું જ કહેવું પડે. મ-
"હારાજ, હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહુંછું કે જરાશંકર ઉપર મ્હારા મનમાં
"રજ પણ કલંક નથી ઉપજ્યું; અને આપ અને જરાશંકરે ઉભયે મને
"શુદ્ધ ક્ષમા જ આપી હોય તો, આપણા સૂર્યવંશમાં જ ભરતે જેવો દૃઢ
"કૈકેયીનો ત્યાગ કર્યો હતો તેમ જ, મને આ મ્હારા કુળના અંગારનો
"ત્યાગ અને નાશ ઉભય કરવા દ્યો. એટલું હું આપની પાસે માગી
"લેઉછું. અને તે માગવાને ભરત જેમ રામચંદ્રજીને પગે પડ્યા હતા
"તેમ હું આપને પગે પડું છું અને મ્હારું હૃદય શુદ્ધ છે તેના શપથ
"લેઈ આપના પવિત્ર ચરણ સ્પર્શું છું."

મહાપ્રચણ્ડ ઘેટાળીયો પર્વતની તળેટી આગળ પૃથ્વી ઉપર સૂઈ જાય અને ક્ષણ પ્હેલાં આકાશમાં ઉભેલું એ ઘેટાળીયાનું શિખરયુક્ત પર્વતના પાદમાં લીન થાય, તેમ આ બળવાન્ યોદ્ધાનું પ્રચણ્ડ ઉંચું શરીર એકદમ મહારાજના ચરણપાસે દંડવત્ પ્રણામ કરવા સૂઈ ગયું. સામંતના શિરનું મંદીલ રાજાના પગ ઉપર પડ્યું. એના નેત્રમાં અશ્રુની ધારા ચાલી રહી, અને એના દુઃખનો ઉછળતો ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ એનું હૃદય કંપાવતો હતો તેના ધબકારા ગદ્ગદ થતા કંઠ આગળ પ્રયાણ કરતા સંભળાયા. જરાશંકર સ્તબ્ધ થઈ ગયો–પાષાણ જેવો જડ બની ઉભો, મહારાજનું હૃદય ઓગળી ગયું, અત્યંત સજળ નયનથી તે વયોવૃદ્ધ ભાઈને–જુના મિત્રને–પરમ રાજભક્તને–પોતાના પગ ઉપરથી ઉઠાડવા ત્વરાથી નીચો નમ્યો, અને નમતાં નમતાં મેનારાણીના દ્વાર ભણીથી ભણકારા સાંભળવા લાગ્યો કે

જરા૦—"એજંટનો વિચાર એટલો કે આપણે અને બાબર એક થઈશું એટલે એ પડશે જુદો. આ એના નામનો પત્ર આપના હાથમાં છે તે એનો હોય કે ન એ હોય. એનો ન હોય અને આપણે છેતરાતા હઈએ તો એ પત્ર ઉઘાડો કરવાથી અને એને માથે આરોપ મુકવાથી એને આપણને નુકસાન કરવાનું ઘણી રીતે સાધન મળશે. એ પત્ર એનો હશે તો એ કબુલ કરવાનો નથી. અને એના ઉપરીઓ પાસે એ સાચો અને આપણે જુઠા. એટલે એ પત્ર એનો ન હોય ને નુકસાન થાય તેટલું જ નુકસાન. એનો હોય અને એ કબુલ કરે તો પણ હું લાભ દેખતો નથી. એ પત્રમાં એ આપણા ઉપર આરોપ મુકે છે અને એ પત્ર એના હાથમાં મુકી આપણે એના આરોપી ઉઘાડી રીતે થઈ બળવાન શત્રુ સાથે ઉઘાડું યુદ્ધ માંડી એના જ ઉપરીઓ પાસે ન્યાય માગવા જવું, જીતીને કંઈ લેવાનું નહી ને હારીને ખોવાનું બધું: એ માર્ગે ઈશ્વર આપણા ઉપર બળાત્કારે નાંખે ને લેવો પડતાં ઉગરવા યુદ્ધ કરવું પડે એ જુદી વાત. પણ અંતે જ એ માર્ગ શોધી લેવો એ તો—આવ કુહાડા પગ ઉપર—જેવું થાય. એમાં જીત્યા તો આ સાહેબના પછીનો સાહેબ એના કરતાં સારો આવશે એવું માનવાને કારણ શું? જે આવશે તે આ એના જાતભાઈનું વેર આપણા ઉપર નહી રાખે તેની ખાતરી શી? એ નવો માણસ વેર રાખી ફરી નવું પ્રકરણ ઉભું કરે અને આપણે બીજી વાર ફરીયાદી કરવા જવું પડે તો આપણને ફરીયાદ કરવા ટેવ પડી ગઈ એમ ગણવાનો પુરાવો આપણે આપીશું, અથવા તો જે વહુને સાસરે સઉની સાથે ન બને તે વહુનામાં પોતાનામાં જ કંઈક દોષ હોવો જોઈએ એવું અનુમાન થવાનું. સામંતરાજ, બાબરને એની સાથે બનાવતાં આવડે ને આપણને ન આવડે તો આપણી આવડ ઓછી. આ સઉનો ઉપાય એ જ છે કે આ પત્ર ગુપ્ત રાખી મુકો, આપણે અને બાબર એક થઈએ અને એજંટ અંતે એકલો જુદો પડી હાલ એના સામા આપણને એકલાને દેખે છે તેને સટે એ આપણે અને બાબર બેને એકઠા સંધાઈ એકઠા ઉભેલા દેખે અને હાથ ઉપાડતાં અંતે જ ડરે એવું કરો. એને આપણા સંધિનો પંથ મટાડી નોંધણીદાર કરીશું એટલું એને સારું લગાડી એના મનનું વેર શાંત કરવાનો માર્ગ છે."

મલ૦—"સામંત, આટલું કરતાં તો તને આવડવાનું."

"જેણે શત્રુ આગળ જતાં બળવાન્ થશે તો તે કાળે આપણા હાથમાં
"જે ભાગ હશે તે અજમાવીશું."

સામંત—"એ રાજનીતિ મને સમજાતી નથી. મહારાજ, મને
"કરેલી શિક્ષા મુગ્ધને શિક્ષા કરતાં આપને અટકાવે છે એવી જે
"મ્હારી બુદ્ધિ થઈ છે તે આપ આથી દૂર કરો એમ નથી."

મહ૦—"બાબરની સાથે સંધિ કરવામાં અને એજંટની સાથે ઉ-
"તરવામાં આપણે મુગ્ધને એની ઇચ્છાવિરુદ્ધ સાધન કરવાનું ધારીએ
"છીએ; જો મુગ્ધ સદા દુષ્ટ જ રહેશે તો તે ધારણા સિદ્ધ થવાથી મુગ્ધ
"પોતે પોતાને ફસાયો અને હાર્યો જાતે જ સમજશે અને તે શિક્ષા
"દુષ્ટ હૃદયને માટે ઓછી નથી."

સા૦—"પછી ?"

મ૦—"પછી એથી પણ વધારે શિક્ષા યોગ્ય લાગશે તો સા-
"મંતને હાથે મુગ્ધને શિક્ષા કરાવીશ."

સા૦—"નક્કી ?"

મ૦—"મહારાજનું વચન ફર્યું છે ?"

સા૦—"તો મહારાજની આજ્ઞા સિદ્ધ થઈ સમજો."

સામંત આજ્ઞા લેઈ ગયો. મહારાજ જરાશંકરને કહેવા લાગ્યો.

"જરાશંકર, ફાકુસ સાહેબ યોગ્ય દિવસ ઉપર આપણા આરણ્યમાં
"મૃગયા કરવામાં મ્હારો સાથી હતો. ઘણી વાતો અમે કરી. પણ
"આ વાત કરવા એનો એક બુદ્ધી ચાલ્યો નથી—આજે એણે વાત
"ઉઘાડવા ધારી હતી તે હું જાણું છું."

જરા૦—"મહારાજ, સદ્ગુરુનો પ્રતાપ એવો છે કે દુષ્ટ લોક એ
"પ્રતાપથી જ અંજાઈ જાય છે અને બાપડા બની, જેવા આવેછે તેવા
"પાછા જાયછે. તેમાં જેનામાં સદ્ગુણ સાથે શૌર્યનો સંગમ હોય એવા
"મહાત્મા પાસે તો દુષ્ટતા સાથે જે તેટલું બળ હોય તે નિર્બળ થઈ
"જાય છે. અન્ય પ્રસંગે મ્હેં આપને કહ્યું હતું કે એક મહારાજાને
"મુનિયોના તપોવનમાં પેસતાં એવું કહેવું પડ્યું હતું કે

*"पदे पदे साध्वसमावहन्ति ।
प्रशान्तरम्याण्यपि मे वनानि ॥"

---

* આ વન અતિશય શાંત અને રમ્ય છે તોપણ પગલે પગલે મ્હારા હૃદયમાં ભય ઉત્પન્ન કરેછે.

"સામંતશિરના મુકુટમણિથી પદ-પાવડી સોહાય
" એ મણિધરપર ભાર ક્ષમાને અચળ ટકાવો ક્ષમાનાથ !
" મહારાજ ! દેહ...એના રહે તમ પા......સ !"

પડેલા મનુષ્યશરીરને બળાત્કારે ઉંચું કરી–તેને ફરી પડી જવા ન દેવું હોય–તેને ટેકો આપવો હોય—તેમ—મહારાજ બળ કરી સામંતને બેઠો પકડ્યો, અને બળવાન યોદ્ધાઓનું સ્થિર આલિંગન જોતું આકાશનું નેત્ર સ્થિર દૃષ્ટિ કરી રહ્યું, અને એના હૃદયમાં ઉછળતો સ્વર મુખ ઉપર સહસા ચ્હડી આવી ગાજ્યો—" મહારાજ, મહારાજ, આ " રાજભક્તિ આગળ અમ દરિદ્ર બ્રાહ્મણો કાંઈ લેખામાં નથી—મહા" રાજ, આવા રાજભક્તનું સંતાન આજ જેટલું ઉંચું ઉછળે છે એટ" લું જ નમ્ર થઈ આપના ચરણ પર એક દિવસ આવી જ રાજભક્તિથી " પડશે—મહારાજ, મીઠા બીજનું ફળ મીઠું જ થશે. મહારાજ, અ" મારા જેવાં દરિદ્ર કુળને લોભે આવાં રત્નકુળનાં બીજ આપની વા" ડીમાંથી દૂર ન કરશો ! પ્રધાનો તો અનેક આવશે જશે પણ ઉદાત્ત " રાજવંશનાં બીજ ગયેલાં પાછાં નહી જડે."

મહારાજે સામંતને બાથમાંથી છોડ્યો, અને સર્વ બેઠા.

આનંદ અને ઉત્સાહથી ઉભરાતા રાજાના મુખમાંથી વચન નીકળ્યું.

" સામંત, રાજાનો ધર્મ એવો ગહન છે કે ઘણી વેળા એના " મનને અણુગમતી વસ્તુ એને જ હાથે કરવી પડે છે અને તે જ પ્રમાણે " તને શિક્ષા કરવી પડી છે—"

રાજાના વચનમાં ભંગ પાડી સામંત વચ્ચોવચ્ચ બોલી ઉઠ્યો: " મહારાજ, એ વાત પડતી મુકો અને મ્હારા માગણાનું સમા" ધાન કરો."

મહા૦—" સામંત, હું બાળક મુન્નુને શિક્ષા કરું તે વિના તું સં" તોષ પામે એમ નથી. તો સાંભળ. એ બીજ બગડ્યું હશે તોપણ " એને સુધારવા હજી એક પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે. દૈવની ઇચ્છા એને " દુષ્ટ બુદ્ધિ આપવાની થઈ તો આપણે એમ ધારવું કે એજ ઇચ્છા " એને પાછી સુબુદ્ધિ આપશે, અને આજ વેઠેલો તીવ્ર તાપ તે પ્ર" સંગની ભયાની બીહામણું મૂલ્ય બતાવશે. એ કાળે એને અંતે જ " પશ્ચાત્તાપ થશે અને તેની શિક્ષા એને ઓછી નહી થાય એવું દૃષ્ટાંત " ત્હારા અનુભવથી પ્રત્યક્ષ કરી લે. એમ છતાં આજ દૂષિત થયેલી " બુદ્ધિ વધારે દુષ્ટ થશે અને ત્હારા ધારવા પ્રમાણે ઉદયકાળે ન આ-

અને રાજ્યસિદ્ધિના સમુદ્રમાં લેઈ જનાર પ્રવાહ અધિકાર જ છે. માટે અધિકારઅંગને તેજ—એમના ઉન્માદથી ન્યૂન થવું ન પડે તેને માટે રાજા રાત્રિદિવસ સજ્જ અને જાગૃત રહેતો, અને એવો ઉન્માદ દેખાતાં તે ઉપર સિંહના પંજા જેવો ભાર મુકતો. આ રાજનીતિને એક પ્રસંગે પ્રતિકૂળ ગણતો સામંત, સાત્વિક વૃત્તિને સમયે, અનુકૂળ અને આવશ્યક ગણવા લાગ્યો હતો, અને એ સિંહનો પંજો પોતાના પુત્રને માથે મુકાવવા અને રાજ્યને નિષ્કંટક કરવા એની રાજભક્તિએ એને આગ્રહ ચ્હડાવ્યો હતો.

મૂળુએ રાજાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરી, અને રાજાએ મૂળુની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરવા અનેક યત્ન કર્યાં. પણ જ્યાં વૈરાગ્નિ બળ્યાં કરે ત્યાં બીજી ઇચ્છાઓની ગમે તેટલી તૃપ્તિ થાય તે આ અગ્નિથી બળતા ચિત્તને શાંત કરી શકતી નથી. જ્યાં આગળ વૃદ્ધ સામંતે ક્ષણિક કોપને શાંત કરી અપૂર્વ રાજભક્તિ દર્શાવી અને ઉદાર રાજનીતિમાં પ્રજ્ઞતા ઉત્પન્ન કરી ત્યાં આગળ તેનો યુવાન બાળક બ્રાહ્મણને હાથે પિતાને થયલા અપમાનની અક્ષમા ટાળી શક્યો નહી. પિતૃભક્તિએ રાજભક્તિના અંકુરને કચરી નાંખ્યો, અને વૈરના ભડકાએ રાજનીતિના વિચારના દીવાઓને અસ્ત કરી નાંખ્યા. ખાચર સાથે સન્ધિ થતાં આશ્રયોનું બળ પડી ભાગશે એ ઇચ્છામાં નિષ્ફળ થતાં બીજી સર્વ ઇચ્છાઓ અનિચ્છારૂપ થઈ ગઈ અને એક જ ઇચ્છાની તૃપ્તિ પામવામાં નિષ્ફળ થતા ચિત્તમાં અસહ્ય ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. **कामात्संजायते क्रोधः** એ વાક્ય સિદ્ધ થયું. બીજા વિકારોનો પ્રવાહ એક દિશામાં જનાર હોયછે; ક્રોધનો ભડકો સર્વ દિશામાં વિવેક વગર ફેલાયછે, પાત્રાપાત્ર જોતો નથી, અને જેને અડકે તેને સળગાવે છે. ચંડિકાને દૈત્યોથી યુદ્ધ-ક્રોધ થતાં તેણે શિવજીના દેહ ઉપર નૃત્ય કર્યું. ક્રોધનો અગ્નિ સર્વ-સંહારક થાયછે. પ્રધાન ઉપર ઉપજેલા મૂળુના ક્રોધની જ્વાળા મહારાજના દેહની આસપાસ ફરી વળવા લાગી. તો મહારાજ પ્રધાનને કહાડે નહી તો મહારાજની સત્તાનો નાશ કેમ થવો ન જોઈએ? પણ આ વાત રત્નગરીમાં અશક્ય હતી, અને રત્નગરી બ્હાર સરકારના એજંટના હાથમાં મુકાય એવું કાંઈ શસ્ત્ર મૂળુને જડ્યું નહી. પ્રધાનની સત્તાનો નાશ ન બનતાં પ્રધાનનો નાશ કરવાનો માર્ગ મૂળુએ શોધ્યો.

કુતરો પૃથ્વી સુંઘતો સુંઘતો ચાલે તેમ મૂળુ પ્રધાનનાં છિદ્ર શોધવામાં આયુષ્ય ગાળવા લાગ્યો. છિદ્ર ન જડતાં પ્રધાનની સાથે વૈર-

"સિંહ અને વાઘ જેવાં ક્રૂર પ્રાણીઓ પોતાની સામે એકટશે જોઈ
"રહેનારથી પાછાં ખસે છે. તો ગમે તેવો દુષ્ટ પણ ચતુર ઈંગ્રેજ આપના
"જેવાની પાસે પોતાના મુખથી અપવિત્ર ઉદ્ગાર કહાડતાં પાછો કેમ ન હઠે ?
"મહારાજ, જો કોઈ રાજાની પાસે કોઈ ઈંગ્રેજ હલકી વાત કહાડે કે
"તેનું અપમાન કરે તો એટલું સિદ્ધ ગણવું કે એ ઈંગ્રેજ તો ગમે તેવો
"હશે પણ એ રાજાના રાજત્વમાં કોઈ મહાન્ દોષ હોવો જોઈએ."

મહારાજ અને જરાશંકર છુટા પડ્યા. સામંતને સોંપેલું કામ એણે શ્રદ્ધાથી અને ચતુરતાથી કર્યું. દિવસ ગયા. માસ ગયા. મૂળુનો વિશ્વાસ સામંતે મેળવ્યો. તેના સાધનથી ખાચર અને એનાં માણસ રત્નનગરીના રાજાને વશ બની વર્ત્યાં. ખાચર સાથે સન્ધિ થયો, સરકારના એજંટે આ સન્ધિનું પ્રમાણભૂત સાક્ષિત્વ કર્યું, અને સરકાર સુધી સન્ધિ વજ્રલેપ થયો. મહારાજના રાજ્યની ચારેપાસની સીમા દૃઢ નિર્બાધિત થઈ ગઈ. જુવાન મૂળુએ મનથી પરાક્રમ કર્યું માન્યું. તેની બુદ્ધિ આગળ ખાચર હાર્યો ખરો. એજંટ, ખાચર, અને મૂળુ, એ ત્રણ અને ચોથો મહારાજ—એ ચાર જણ વચ્ચે રમાયલા ચોપટમાં મહારાજનાં સોકટાં પ્રથમ પાકી ગયાં. એ બાજીમાં એનો બીજો બનેલો બાળક મૂળુ પણ મનમાં ફુલાયો. પ્રધાનપક્ષની હાર હવે સિદ્ધ થવા જેવી એની દૃષ્ટિએ પડી. પિતા અને મહારાજ ઉપર આ વાતની ઉપરાણી કરવાનો એણે હવે પોતાનો અધિકાર સિદ્ધ ગણ્યો.

સામંતને જે પ્રસંગનું ભય હતું તે આગળ આવ્યું. મહારાજ મૂળુની સર્વ ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરવા તત્પર હતો, એ ઇચ્છાઓથી પણ અધિક કૃપા કરવા અભિલાષી હતો, પણ એ તત્પરતા અને અભિલાષના કરતાં પ્રધાનનું રક્ષણ કરવા એનો આગ્રહ અને નિશ્ચય અતિશય અધિક હતો. સામંતને આ રાજનીતિનો જાતઅનુભવ હતો, અને મન સ્વસ્થ થતાં પોતાને થયેલી શિક્ષા તેમ આ રાજનીતિ ઉભયને એણે ઉત્તમ ગણ્યાં હતાં. મહારાજ પોતાના બન્ધુમંડળની ઉન્નતિ ઇચ્છતો હતો અને તેમાં રાજ્યનું કલ્યાણ માનતો હતો. પણ આ કૃપાનું પાત્ર થયેલું મંડળ પ્રમત્ત અને ઉન્મત્ત થાય તો અધિકારી મંડળ અશક્ત થાય તે પણ સમજતો હતો. જેમ જુદી વ્હેતી ગંગા અને યમુના એક હિમાચળમાં પ્રભવ પામેછે તેમ બન્ધુઓનું તેજ અને અધિકારીઓનો અધિકાર એ ઉભયના જુદા પ્રભવ એક જ રાજ-અંગમાંથી છે, અને યમુનાને ગંગા સમુદ્રમાં પ્હોંચાડે છે તેમ બંધુઓના તે-

માનચતુરે કુમુદને ખુળુભાના હાથમાંથી લેઈ લીધી; અને ચારે પાસનો દેખાવ જોઈ, ગુણસુંદરીની અવસ્થા કલ્પી, ભવિષ્યમાં આ પ્રસંગ ન આવે અને રાજપુત્રની સાથે દેખીતો વિરોધ ન થાય એવું વચન રચ્યું.

“ખુળુભા, આપ મ્હોટા ઘરનું છોરું તે આ ગરીબ ઘરમાં આવે “ત્યારે અમારે ત્યાં કંઈ કંઈ ગુંચવારા થાય અને લોકમાં આપને ન્હાનમ “લાગે, મ્હારે વિદ્યાચતુરનું કામ હોય તો આપ એને સંદેશો મોકલશો “તો તરત આપને મળવા આવશે અને દરબારમાં તો નિત્ય આપને ઉભય “તેઓ મળી શકશે. માટે આપ અત્રે આવવાનો શ્રમ લેવા કરતાં “એને જ શ્રમ આપશો તેમાં સઉને સારું દેખાશે. આપ જાતે શાણા “છો અને સામંતસિંહને પુછશો તો આવી જ રીત બતાવશે.”

અંતઃકરણના અપરાધે ખુળુને આ મર્મવાક્યનો અર્થ સમજાવ્યો. વૃદ્ધ જન અને તે વળી માનચતુરના દેખાવવાળો તેને પ્રત્યુત્તર વાળવા સામંતના પુત્રની છાતી ચાલી નહી. “ખરી વાત” કહી, નીચું જોઈ, વધારે બોલ્યા કે જોયા વિના તે ચાલતો થયો. ને દ્વારમાંથી નીકળ્યો તેની સાથે તે સાંભળે એમ બુમ મારી મ્હોટે સ્વરે માનચતુર કહેવા લાગ્યો:

“ગુણસુંદરી, રાહુ ગયો—બ્હાર નીકળો અને કાલથી દરવાજે “આરબની ચોકી રાખજો કે આવો પ્રસંગ ફરી ન આવે.”

ગુણસુંદરી દ્વાર ઉઘાડી બ્હાર આવી, અને દયામણે મુખે ધીરે સ્વરે બોલી: “વડીલ, મ્હેં આપને એક બે વાર કહેલું છે કે આપણા “લોકમાં મરજીઆદાં રહેવાનો ચાલ છે તે સારો છે તે એટલા માટે કે “આવો પ્રસંગ તેમાં ન આવે. મ્હારાં સાસુજી, નણંદો, અને જેઠ જે-“ઠાણી હતાં ત્યારે બધું ઘર આખો દિવસ ભરેલું રહેતું અને બ્હારનો “માણસ જમ જેવો હોય પણ તેની છાતી, ઉમરાની બ્હાર નજર નાં-“ખવા જેટલી, ચાલી શકતી ન હતી. મ્હારાથી આપની સેવામાં કોણ “જાણે શી ન્યૂનતા આવી જતી હશે કે આપ ઘડી ઘડી ભતેરીએ “જઈ વસો છો.”

માનચતુર હસ્યો. “પણ હવે આરબ રાખીશું કની! ઈંગ્રેજ “ભલે તેને તો ઈંગ્રેજની પેઠે એકલો વાસ અને એકલાં પરબાર હોય “તે ઠીક પડે.”

ગુણસુંદરી ગાલે હાથ દેઈ બેઠી: “આપને કહેવું હોય તો વડીલ

બાજે મિત્રતા રચવા લાગ્યો. કાળક્રમે શુજુ વિદ્યાચતુર અને જરાશં-
કરને ઘેર જતો આવતો થયો. તેના મનના મર્મનો પરીક્ષક અનુભવી
વૃદ્ધ જરાશંકર છેતરાયો નહી, શુજુ ને પ્રધાનની વચ્ચે, બે શઠો એક
બીજાને દેખે તેવા, એક બીજાને જોવાના સંબંધ કરતાં વિશેષ સંબંધ
થયો નહી. બૃહસ્પતિની અવિશ્વાસની નીતિ જાણનાર મામાએ તેના
ઉપર રજ વિશ્વાસ કર્યો નહી ત્યારે અનુભવહીન ભાણેજ છેતરાયો અને
વિદ્યાચતુર શુજુને રાજાનો ભત્રીજો ગણી તેની મિત્રતા સ્વીકારવા
લાગ્યો. આટલું છિદ્ર મળતાં રજપુતનો બાળક કપટકળામાં કુશળનિપુ-
ણતાનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યો. જરાશંકરને આ સંબંધનો આભાસ લા-
ગતાં તેણે ભાણેજને ચેતાવ્યો. પણ ઈંગ્રેજી વિદ્યાથી કેળવાયલો પંડિ-
તમાની વિદ્યાચતુર મામા સાથે મનમાં એકમત થયો નહી. છતાં મા-
માની આજ્ઞા માની, પણ પોતાના વિચાર ન બુઝાવાથી ગુપ્ત લાગતા
મિત્રને એ છેક દૂર કરી શક્યો નહી.

શુજુનો પગ આવી રીતે વિદ્યાચતુરના ઘરમાં પેઠો પણ્યો રહ્યો.
માનચતુરને શુજુનું મ્હોં સરખું ગમતું નહી, અને એ આવે તે પ્રસંગે
વાઘની પેઠે સજ્જ રહેતો. એક દિવસ માનચતુર ઘર બ્હાર ગયાનો
લાભ લેઈ શુજુ વિદ્યાચતુરને ઘેર ગયો, અને બાળક કુમુદસુંદરીને ર-
માડવાનો પ્રસંગ શોધી ઘરની અંદર કામ કરતી ગુણસુંદરી ઉપર દૃષ્ટિ
નાંખવા લાગ્યો. ઘરના ચાકરો આઘાપાછા હતા. સુંદર કોઈ પાડોશીને
ઘેર ગઈ હતી. વિદ્યાચતુર ઘેર આવ્યો ન હતો. રજપુતની દૃષ્ટિ, વિકા-
રથી રાતી, ચોરની પેઠે પ્રસંગ શોધતી, અને શીયાળની પેઠે અંધ-
કારને ભેદી આગળ આવતી, લાગી. તેને છેટેથી જોતી ગુણસુંદરી અ-
ન્તર્ભયથી કંપવા લાગી, અને, છેટે ઉભેલા પુરુષનો હાથ કાકરા ઉપાડવા
તત્પર થતો જોઈ ચતુર કાગડી ઉડી જાય તેમ, ઘરની પરસાળમાં
ન્હાસી ગઈ અને પરસાળનાં દ્વાર વાસી દીધાં. પણ બાળક કુમુદ વાસ્તે
તેના જીવને ગભરામણ થઈ. છતાં દીકરી કરતાં કુટુમ્બલજ્જાને મ્હોટી
ગણી. ઘર ઉઘાડું હતું–તેને અને દીકરીને ઈશ્વરના હાથમાં સોંપ્યાં. જતે
જરાક શાંત થતાં એને સઉ નિર્ભય લાગ્યું અને પોતાને પરસાળમાં સં-
તાઈ રહેવું ઉચિત લાગ્યું–માત્ર એક કાણામાંથી બ્હાર દૃષ્ટિ રાખવા
લાગી. કુમુદને પાછી આપવાને નિમિત્તે શુજુ ઘરની અંદર આવી ફર-
વા લાગ્યો, આમ તેમ શોધવા લાગ્યો, અને એટલામાં માનચતુર બ્હા-
રથી આવી દ્વારમાં પેઠો.

" પુરુષને અબળા કહેવાતી નચાવે,
" શાણીજનપાપાસે એ પાણી ભરાવે,
" એજેને, લોક, કૌતુક કળજુગનાં એ !

" વૈરીલાને ઉંડે કુવે એ ઉતારે,
" પુરાણીનાં પોથાં પાણીમાં પખાળે ! એજે૦
" મ્હોટા મ્હોટા જોગીને જળમાં નાંખે,
" જ્ઞાનીઓની આંખે પાટા બાંધી નાખે ! એજે૦
" ઋષિમુનિ એના થકી છેતરાયા,
" કામણ કરે નારી તણી નહીં કાયા !— એજે૦
" હડહડતો આ આવ્યો છે કળિકાળ,
" સતીઓ ઉતરી ગઈ પાતાળ ! એજે૦
" વ્યભિચારિણી આજ થઈ જોગમાયા,
" એની દૃષ્ટિએ જે પડ્યા તે ફસાયા ! એજે૦
" બ્રાહ્મણભાઈના મંત્ર થયા એનાં તંત્ર,
" રજપુતનાં શસ્ત્ર બન્યાં એનાં યંત્ર ! એજે૦"

બ્રાહ્મણ આમ ગાતો હતો ત્યાં તેની સામે એક જણ ગયો અને
એને ખભે હાથ મુકી કહેવા લાગ્યો—" અબળા, ત્હારા ઘરમાં પણ
" એવાં જોગમાયા છે કે ?—હોય તો કહેને—" આ સાંભળી બ્રા-
હ્મણને ક્રોધ ચ્હડ્યો અને યુદ્ધ જામ્યું. તેનો કોલાહલ અતિશય થયો.
" હો હો " કરતા છોકરાઓ એની પાઘડી ઉછાળવા લાગ્યા. એ ટો-
ળામાંથી બ્રાહ્મણને છોડવી, પોતે છુટી, મુળ એકલો ચાલ્યો, અને વિ-
ચારમાં ને વિચારમાં બોલવા લાગ્યો—

" શાણીજનપાપાસે એ પાણી ભરાવે.........
" રજપુતનાં શસ્ત્ર બન્યાં એનાં યંત્ર !"

" ખરી વાત !—ના, ના, સ્ત્રીઓમાં હતી તેવી ને તેવી સતીઓ
" હજી છે, પણ અમે રજપુતો જ અબળા." શાંત પડી મનમાં બો-
લવા લાગ્યો: " મ્હારા જેવો મુર્ખ કોઈ નથી કે ખરો માર્ગ મુકી
" ખોટે માર્ગે દોરાયો. યુદ્ધ તે સરખે સરખાનું. આ જરાશંકર અને
" વિદ્યાચતુર તે કોણ ?—હું—બીચારા બુઢ્ઢા પ્રધાન તે રાજાના દાસ.
" એવા હલકાઓના ઉપર મ્હારા મનમાં વેર થયું ને એવા હલકાઓ
" સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યો એટલે આવું હલકું યુદ્ધ કરવું પડ્યું. પ્રધાન ઉ-

“ છો. પણ મ્હારા હ્રદયમાં જે વાત છે તેનો સાક્ષી ઈશ્વર છે. ઉંડેજ
“ શોકની ફુંકથી પર્વતો ફાટે છે અને તેમના નામથી રાજાઓ કંપેછે.
“ ભડમો અરણ્યમાં હોય પણ તેના સામી દૃષ્ટિ કરતાં શોક ડરે. આ-
“ પણાં ઘર એમનાં ઘર પેઠે ઉઘાડાં થઈ જશે ત્યારે રસ્તાના જનારને
“ અને શેરીનાં કુતરાંને પણ તેમાં પેંસી જવાનું મન થશે. આપણા ઘ-
“ રમાં લશ્કર વેરાઈ જશે ત્યારે ધોળે દિવસે ધાડ પડશે. વડીલ, તમને
“ હસવું આવે છે પણ ખરું જાણજો કે આપના જેવા વડીલો તે આ-
“ પણા ઘરના ગઢ છો અને એ ગઢ તુટશે ત્યારે તેમાંનાં તમારાં અમ
“ જેવાં ઢોર અને બીજું જે પવિત્ર ધન હશે તેને શોક લુંટશે તે-
“ રશો લુંટારો.”

“ ગુણસુંદરી ! તમારાં આ વચન સાંભળવાનું મને મન થયું હતું માટે
“ આટલું ક્હેવડાવ્યું. ઘરડાઓ ગુણમાં પાકેલા હોય તે તમે સમજો
“ છો; પણ હવેના કાળમાં તો જુવાનીયા વાજુ જેવું બદલાયું છે તે-
“ મ જ ઘરડાઓની મત ગઈ છે એટલે તમારું ક્હેવું જ્યાં જોશો ત્યાં
“ ખોટું પડશે. બાકી આપણા ઘરમાં તો એવું કહું તો જવાનમાં મ્હારાં
“ છોકરાં તમે બધાં, અને ઘરડાંમાં હું જાતે, તે આપણામાં જ એવો
“ કાળ બદલાઈ કળજુગ બેઠો કહું તો આપણને પોતાને જ ગાળ પડે !
“ માટે આપણા ઘરમાં તો એ કાળનો વા વાયો જ નથી. પણ કાલનો
“ વિશ્વાસ નહી તો આજનો કેમ થાય ? માટે આરંભો ઉમરે રાખીશું.
“ અને હું તો જીવું ત્યાં સુધી ઝુંસ્તો !” આમ બોલતો બોલતો મા-
નચતુર હસવા લાગ્યો અને ગુણસુંદરીને બીજી વાતમાં નાંખી.

આણી પાસ વિદ્યાચતુરના ઘરમાં ન ફાવેલો બુદ્ધ પોતાના ઉપર ખીજવાતો અને મનમાં બડબડતો બડબડતો નગર બ્હાર પોતાનો બાગ હતો તે દિશામાં ચાલ્યો. ગુણસુંદરીએ પોતાના કરતાં વધારે ચકોરપણું બતાવ્યું જોઈ અલિજતિને હાથે પોતે હાર્યો તેવું એને ઘણું હીનપદ લાગ્યું. મ્હારું છિદ્ર વિદ્યાચતુર, જરાશંકર, અને મહારાજ જાણશે એ બ્યથી તે કંપવા લાગ્યો. માનચતુર જેવા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને હાથે તિરસ્કાર ગણી જવો પડશે તે વિચારથી તે ત્રસ્ત થયો. આ સર્વ વિચાર કરતો કરતો એ ચાલ્યો જાય છે એટલામાં માર્ગની એક પાસ એક દેહરું આવ્યું. ત્યાં આગળ એક બ્રાહ્મણ રામ લહરી ગાતો હતો અને તેની આસપાસ લોક એકઠા થયા હતા. પોતાના મ્લાન ચિત્તને કંઈક વિનોદ મળે એ આશાથી બુદ્ધ લોકના ટોળામાં ભળ્યો.

430

સ્વપ્ન જેવું દેખાતું જોવા લાગ્યું. કુદ-
રત અને તેના પ્રયાસે પણ આ સમય સાગરના
કિનારાપાસે ઘડી ઘડી આવતું હતું અને એ
આગળની રીતના પ્રકારોનો ભોગવતું [illegible]
તેમનાં હૃદયમાં રોપાયું.

જ્યારે હવે રાજા અને હવે ત્યા-
ગ [illegible] સંસાર આવો અદ્ભુત પ્રકારે કરવા
લાગ્યા ત્યારે હવે સાધન ભાવે જ [illegible] પ્રયાસની
જોતો હતો. ગુજરાત અને [illegible] તેમની
દેખરેખ નીચે ચોપડામાં આવી હતી, અને [illegible]
અને રાજ્યની [illegible] રીતે [illegible] લાગ્યું
ન હો અને તે રીતે ઉપયોગ કરવા લાગ્યા
હો એ તો વિદ્વાન [illegible] પ્રયાસને [illegible]
ગુજરાતીનો વિચાર [illegible] લાગ્યા, અને
એ ઉપયોગનાં [illegible] રોપવામાં [illegible] ઉપયોગ નાખો
જ્યારે નવાબ સુધી લાગ્યો. [illegible]
એજ તેનાં આંકન રોપાયાં તેમાં [illegible] આવીને
આવ્યો હતો, અને હવે શું કરવું કે ગુજરાત આવીને
આવે તો વિચાર [illegible] [illegible] [illegible] ન કરી
શક્યો નહીં. રાજાનો [illegible] કરવા [illegible]
રીતે [illegible] કરવા લાગ્યો, પણ રાજા. એને [illegible]

ટકા ફૂટ્યાનો, સાધવા બીજી વાતોમાં ગંદકી રાખવાનું
ઉકરડાનો, અને કાંઈક મકાનો ખાલી રાખવાનો. આખરે
એટલે રાજને ખરચે કરી રાજને વિરુદ્ધ
કરવાનો વિચાર કર્યો.

રાજામાં [illegible] ઘણી પણ
રાજાઓનાં [illegible] કરી લીધી.
[illegible] કરવાનો અને [illegible] તેમાં
[illegible] ક્યાં ક્યાં વિચાર કરવા માટે તેમાં
[illegible] વિરુદ્ધ [illegible] રાખતો, અને પાણીના [illegible] કોઈ
આદિ [illegible] [illegible]
કોઈ [illegible] [illegible] લાગી [illegible].
[illegible] માં પણ [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] અને [illegible] તેમ [illegible]
[illegible] તેમનાં [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible], અને [illegible]
[illegible] અને [illegible] [illegible]
[illegible]. [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] આવતા. [illegible]
[illegible] રાખતો અને [illegible] કરવામાં
[illegible] [illegible] નહિ આવતો [illegible]
[illegible] તેમ [illegible] નહિ

વિચારનાં સાધન કુદરત હતાં. અમે સાંજ પડ્યે
~~[illegible]~~ વિચાર કર્યો કે કુદરતે એના પોતાના ખોરાક
ઝાડમાં પકવ્યો, ને જનાવરોની દરમાં ચાહે ત્યારે
ઉછેરવાને ~~[illegible]~~ ખાતર ખરચ જોઈતું કરવું, ઉછેરવાને
એ વિના ~~[illegible]~~ ઘાસ ઊગે પડવો, પડકાર
મરજી તો ~~[illegible]~~ મારવો, અને જ્યાં પડકાર તો એને
રાખવો. વિશ્વાસને આધારે જ્યાં આજ્ઞા ફેર નહીં
ફિશ્વાસને આધારે અને એની અખતરાનાં ફળ
~~[illegible]~~ અને એની
જોવા. ~~[illegible]~~

આ મત પ્રમાણે વિદ્ધ કરતાં પહેલાં વિચાર
કર્યો. આખર કુદરતે ખોરાકની રાખની અને કુદરતની
ટેવો. આહાર કુદરતે ખાવાના ~~[illegible]~~ બદલવાની જ-
વિચાર કરતાં નથી. પણ આજે ~~[illegible]~~ તેમ
કરવાનું કુદરત વિશ્વાસના કરવા માટે માટે.
તેમ કાકુલાથી ખાતા વચ્ચે વખતે ચાલવા
એને ભાગ બજારમાં અધિક ઘણાં અને માર્ગે
બધું કરવા સાધન સૂઝતા કરી ને રાખવાને
પ્રયાણે ~~[illegible]~~ કરી એમ છોડ્યું રસ્તું કે ખાવું
કરી અને છોડ્યું રસ્તું કરી અને ધીરે ધીરે
બધાંને એ છોકરો કુદરતના શીખવી અને સ્વાદ ~~[illegible]~~
અને એની ~~[illegible]~~ સાથ રસ્તાની પ્રયાણે
કરાવી પડકારને તો અને પડકાર, પણ એની ભાગ
રાખવાને ને ~~[illegible]~~ કરવો. રાખવો સાથે એની ભાવ
અનુભવ આવે ને

કરી કે કસુરે મુનિમના હાથના લખાણ [illegible] છે તે ખોટાં હોય તો તે ખોટાપણું સિદ્ધ કરવા મુનિમને બોલાવીશ અને રજુ કરું અને બાબત કબૂલ હોય તો કસુર પકડવો. [illegible] ગમે તેટલી પણ [illegible]

આ રૂઢિ ને શિક્ષા વાપરે તો તેમના ઉપર દુનિયાની
સત્ય ભેદ મને લાગ્યું.

એવામાં ગુજરાતની રાજકીય પ્રવૃત્તિ ભાગવવા
માંડી અને એવા આંદોલનો ના ૧૯૧૪ આવતો લાગ્યો.
એક વખત ખેડૂતના રાજ્યમાં લઈ ગુજરાતે પોતે
હાર માનવાની ચોખ્ખા સાહેબે ફરી અધિકારના રાજ
પાસે મૂકી, ને ખેડૂતે વાતે પોતે ખેડૂતના
રાજ્યમાં ફરીથી ખેડવા તલાટના ભાગ, અને
ગુજરાતીમાં સર્વ ફંડ ને ફાળે લઈ ફરવાના મળવી
મોકળાના આંદોલને મજૂર કરી. પણ — તે — ને જ્યાં કરી
ફરવું નહીં — એવા રૈયત રાજ્યને સ્થાને, ઉપર નિયમમાં લઈ
અને આજે નહીં ત્યારે સ્થાને ભાગ્યશાળી
ના રૈયત લોકો.

સ્થાને લાભ રહેતા રહ્યા. પોતાના પુત્રો
ખેડૂતને સાથે ખેડૂતને પોતાના વર્ષમાં લઈ લેવો
અને ખેડૂત ગુજરાત એવી રે એટલે ગુજરાતમાં ફરી.
ફરવા એવા ઉલ્લાસથી સ્થાને ખેડૂતના ફરજમાં
પ્રજાના આગેવાનો અને એવા હજારોએ અને ફરજતી-
ઓમાં રૂપે વિરમવા માંડ્યું. ખેડૂતે આ સંબંધે
સરકારો, પણ લોકો ફરી પછી ગુજરાતીનો સાર
નારી. ગુજરાતે પોતે ભિન્નતા લાઈને કરતો મનાતો

ક્રોધ અને ઇચ્છા જેવું નથી. ત્યાંના ઉમરાવો અને
અધિકારીઓ રાજા સર્વ [illegible] સાંભળી [illegible]
હશે.

ત્યાંના હાકેમો નહીં. ઝુલુને [illegible] [illegible]
[illegible] અને ત્યાંનાં માણસોને [illegible]
ઝુઝણ [illegible] [illegible] હોય અને તેઓ ઝુલુને
હાંક્યો. એ સર્વ જોઈ ઝુલુને [illegible] [illegible]
અને ઝુલુને એ વાત લાગી નહીં. પણ ઝુલુનો [illegible]
નો [illegible] અને [illegible] હતી.
સર્વના [illegible] કરાતાં [illegible] ત્યાંના અને

[illegible] લાગી [illegible] ત્યાંના
ઇસ્પિતાલના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
લાગ્યા. [illegible] કોઈ [illegible] કે [illegible]
[illegible] હતા [illegible] ઝુલુની [illegible]
[illegible] [illegible]. [illegible] ઝુલુ [illegible]
હોવાના [illegible] માટે. [illegible] હતો. ત્યાંના
[illegible] [illegible] ત્યાંના [illegible] હતા. [illegible]
ઇસ્પિતાલ, અને તેમનાં માણસોને ઝુલુ અને તેમનાં માણસો
[illegible] ઇસ્પિતાલ [illegible] [illegible] લાગી ઝુલુ [illegible]
[illegible]. પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
ત્યાંનાં [illegible] માણસો અને [illegible] [illegible] [illegible] કોઈ
કો [illegible], અને [illegible] [illegible] [illegible] માણસો

પછી તે ઝુલુઓનાં માણસો ત્યાં ગોરા અને ત્યાંનુ
પાછા ઝુલુને ~~[illegible]~~ દોડતો ગોરા દુરબીન પાસાં અને
~~[illegible]~~ તેમના ઘોડા આ ટુકડામાંનાં ગાડાં પડતાં તેમની
અને ઝુલુના ઘર ઉપર છોડું પડી ગયું. તે ટોળામાં ઝુલુ
હતો તેવું ધારી ઘણું સાહેબોનો ઘોડા ~~[illegible]~~
આગળ ઉતરાવી અને પોતાનાં સર્વ માણસો લઈ
તે ટોળાની સાથે ઘડ્યો. ઝુલુએ ~~[illegible]~~ અને ડુંગરાં
માણસોથી ભરેલું ઘેરું ઝાડનાં ઝુંડવાળો ~~[illegible]~~ ડુંગરો લઈ
~~[illegible]~~ ટોળા ટાંક્યું અને લડવા લાગ્યું. ~~[illegible]~~ તેમની
પાસે આવવા છતાં તેમના યુદ્ધ ટોળામાં તેમાં ઝુલુ ઉપર
પાછો આવતા છતાં તેમની યુદ્ધ ટોળામાં ઝુલુ ઘણી
નહી તે આગળ ઉભા રહ્યા નહી અને તેમની
યુદ્ધ કર્યું નહી. 2

~~[illegible]~~ પોતાનાં સર્વ માણસોથી આગળ
વધીને ~~[illegible]~~ ઝુલુ ઘૂંટી પડ્યો અને તેને ઠાર કર્યો અને
તેના તાબેના ઝુલુના સાથે ટોળી ઉડાવ્યો અને
પોતાનો ઘોડો તેની પાછળ હાંક્યો. ~~[illegible]~~તાનો
માણસોએ પોતાને ~~[illegible]~~ ઘૂંટી પડેલો ~~[illegible]~~ જાણ્યા પછી
ઝુલુઓની પાછળ ત્યાં માણસ ઉઠી ઘણી ઝુલુઓ
ઉંચાળામાં ઊભું વિરુદ્ધ દિશાએ પોતાનો ઘોડો હાંક્યો
અને ઝુલુઓને પણ એકેકાં પડી તેની પાછળ પોતાનો
ઘોડો હાંક્યો. ત્યાં તે પાછું આગળ ઝુંડ આ ત્યાંનો

ઘોડાનાં [illegible] કુશુ કોઈ નાના બાગના બાગનો અને
એનો ઘોડો તે નાના ઉપર કૂદી બાજુ પડવા માંડે
અને મુનિરાજનો ઘોડો પણ [illegible] નાનું કૂદી પડવા અને
કુશુનો પાછળ દોડવા લાગ્યો. નાનાની બાજુ પણ
ગુંદાગિરિનો કોઈ નાના હતો અને તેના કોઈ ઉંચો
ખડક હતો તે ઉંચું [illegible] આવી કુશુ ઘોડાનો ઘોડો
કૂદીને પડ્યું એનો ઉભો અને દોડી આવતા ઠોકર ન
[illegible] એનાં કૂદ માંડવા લાગ્યો તો [illegible] પાછળ કોઈ ઘોડાને
એનાં કૂદ માંડવા લાગ્યો. આ પડવાનાં કૂદી પડશે
[illegible] પડવાનાં ફાંફા મારવા. આ પડવાં પહેલાં [illegible]
આવે છે એની અને આખાય પડવાં [illegible] નહીં [illegible]
[illegible] મુનિરાજનો ઘોડો કૂદ [illegible] ખડકની
[illegible] કુશુ નાના
[illegible] કુશુ [illegible] અને તેની બાજુ
પાછળના બાજુ ખડક ઉંચું બાગના ઉભો, [illegible] કુશુના [illegible]
ન મુનિરાજે [illegible] નાનામાં
[illegible] ત્યાં પાછળ ઘોડાના માંડવા
એના તો એનાથી [illegible] અને [illegible] કે ઘોડાની
ઘણી કુશુ [illegible] આ [illegible] ખડકની
પછાડેલો ઘોડો ઠરાવ કરુણાના
ચડાવેલો આવે ઘવાયેલો ઘોડો [illegible]
પૈની પુકાર ગભરાટથી પડ્યા, અને પાણીમાં ઝંઝાવાતમાં. ઘોડો
નાનાનો [illegible]

પખવાડિયે તેની સાથે સવાર ઉજાળતા ઉજાસ [illegible]
નાનાની બાજુ [illegible] તખ્તોઓમાં પડ્યા, અને ઘોડાં
એનાં પગલાં રહ્યાં અને ઘોડાનાં તોડ સુધી ગયાં.
એની ફેરફી અને હણહણે હણહણાટો સુણાં દઈ [illegible]
ફેરવાઈ [illegible] નાનાનાં મસ્તીમાં પણ આરબ ઘોડાં
અને ફેરવાઈ ઘોડાંમાં મસ્ત [illegible] નહિ સંભળાયો, અને
એની પાસે ફેરવવું હણહણ અને પણ ન રહ્યું.
[illegible] પોતાના ચાકડ ઉજાસ ઝુમલી ના
દરિયા [illegible] ઝુમ [illegible] નાં પગલે હતો સાથે
ઘોડી ચારે ફર વનનાં ઉજાસે અને [illegible] ચારે પાંગરી
ફેરવી પોતાની, ઘોડાની, અને પોતાનાં હીરાઓની, અને
ચારે પાસના સ્વેતની આનંદમાં તણાવવા લાગ્યા. એ
ફરતાં ફરતાં એણે ઉંચું જોયું અને ચાકડ ઉજાસ
મુનિરાજને ઘોડેસવાર દઈ પોતાને નીચે દીઠો.
મુનિરાજ ઝુમ હીરા વિનાનો મુનિરાજના નાની [illegible]
લાગ્યો અને સવાર સંભળાય [illegible] ઉંચું કરીને કહ્યું
માની: "મુનિરાજ, તમારી પાસે સર્વ હીરા રતન છે
"અને મારાં હીરા વેરાઈ ગયાં છે. હીરામાના ભલે
"હું હીરા વિના રહેવા તૈયાર છું, પણ [illegible] ફરતા
"ઈશ્વરના [illegible] ના હીરાઓ દૂર [illegible] નાખો
"[illegible] ઘોડેથી ઉતરી પગમાં દઈ માથા નાખો."

મણિલાલે ઉત્તર દીધો : "મુરબ્બી, તમારે
"હવે ક્ષિવે સ્વીકાર્ય તમે છો અને તમારે જાણવું કે
"મરવું કે મારાં શિરજાની સગાની વાત છે
"મારું હિત સાચવવા રહી પરણવાની છે લડવાની ઇચ્છા બતાવો
"છો તે વાજબી છે, પણ લડવું કે ન લડવું એ
"તમારી ઇચ્છાની વાત નથી. હું ધારું કે ઉતાવળ
"વિના તમારી સાથે લડવા તૈયાર છું, પણ તમારા
"શરીર ઉપર મને વિશ્વાસ નથી કે ધારેલી તમારી
"મૂકું અને શરમ નાંખી દઉં. તો
"તમે ઉપર આવી કુસ્તી કરશો તો હું મારી
"ધારેલી [illegible] શરમો વાપરીશ
"ધારો પણ [illegible] કરીશ. તો
"તેથી અને તમારી સાથે [illegible] પ્રમાણે આવ્યા છે
"તમે ઉપર તેથી આવો તો મુ[illegible]રાની ધારો તો
"કે સામને મારવા કે પકડવા અને [illegible] કરીશ.
"તેણે આગળ તેમની લાગણી રાખવા યત્ન કરીશ.
"આવો તે તમારે."

મુરબ્બી [illegible] ઉપર લડશો, મુરબ્બીશ્રી ધારે
[illegible] પકડની જોરી ઝડપી
ઉપર ઉતર્યો, અને [illegible] તેના રીતે
ઉપર તેનું મસ્તક [illegible] સાચવું તે તેના
કેમ ટાળી શકે તે ન કોઈ જાણે. અને મુરબ્બી [illegible]
[illegible] પણ અને તેની છાતી પર મણિલાલ રહ્યો

બેઠો અને કહેવા લાગ્યો: "ભુવનલાલ, જાગે તો
"મારા ફેરી વાળી મારી સાથે ચાલવા દેવજો
"જાણકારી તાકીદ કે કે ન જાગે તો અને
"વાત જાણ વાંચવા જેવા કરતાં દીકરો
"ખાતરી રાખજો અવાજ લેવા જેવો આવે તો
"આપણું સાહેબ નામનું જુવાન કહું છું."

આ ત્યારબાદ જુઓ ફરી એક એક તરફ ધૂળ હતી સંભાળી રાખેલ
ઓરડામાં કંપારીવાળા ઝુઝુને ખંજરીએ
ફરકાર શ્વાસમાં ધ્રૂજવા માંડ્યા. મુનિલાલની
સભા સાંભળી લઈ અને પોતાના વાડામાં
ઉપરની વાર લેવા ફિને પોતાની તલવાર તાણી
કરી. અચૂક વાર કરી છૂટા કરેલા હાથ વડે
ઝુઝુ મુનિલાલના એક ઘામાં ફરાર. સાથે
રુવાનો અવાજ કરે છે અને ફરાર અને મુનિલાલ-
ના ફેક એક તડકું આગ કરે છે ઓરડામાં
મુનિલાલની તલવાર ઝુઝુનો છૂટો હાથ તેના શરીરથી
જુદો કરી દીધો, તે હાથ અને ફરાર ઉછળી
એક બાજુએ ગડગડી પડ્યાં, અને ઘાયલ હાથના ઝુઝુ-
ના ઘાથી કપિરની સહીઓના પ્રકાર વેરાઈ નીકળવા
લાગ્યા. આ મોટા વચ્ચે ઝુઝુને ન ગાજતા ઝુઝુને

પોતાનું આખું શરીર સાથે હાથે ઊંચું ઉપાડ્યું, ને

ઉપાડીને ઉપરના મુસાફરોને [illegible] પણ ઊંચા ઝાડની

ડાળીઓમાં ઉછાળ્યા, અને મુસાફરોની નજર આગળ

એટલે કે ~~[illegible]~~ હાથે [illegible] કલ્પના કરી.

આ કલ્પના પુરી થઈ ગઈ ને પહેલાં [illegible]

પ્રવાસીઓ ડાળીઓમાં ઉછળેલો મુસાફર ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ [illegible] પુલ પર પાછો પડ્યો કે

એના બે હાથે ~~[illegible]~~ પુલ પર ફેંકાયા, ને હાથે ઉપર

એનું શરીર નીચાઈએ નીચાળું, અને તેના ~~[illegible]~~ ઉપર

લટકેલા બે પગે પુલ પાસે [illegible] શરીરને એવા તો આંચકા

લાગ્યા-પ્રહાર કર્યો કે તેનું શરીર [illegible] [illegible]

[illegible] ફેર ઉપર થઈ [illegible] નદીમાં પડ્યું, ને

શરીરના પાછળ [illegible] પાણી [illegible] અને

રંગો, તેનું નદીમાં ~~[illegible]~~ [illegible] થઈ પડ્યો, અને

એના ~~શરીરની~~ આસપાસ પાણી બહાર [illegible]

આસપાસ [illegible] ફરી વળ્યું અને [illegible]

તેનું [illegible] માંડ્યું.

આની પછી આ [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પાણી

પડ્યો હતો તેણે પોતાની [illegible] [illegible], અને

તેનું અને [illegible] [illegible] [illegible]

પડતાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ફ્રાંસની આ ટોળીમાંની કેટલીક માહિતી
~~[illegible]~~ બીજી દિશામાં ગયાં અને કેટલાંક બીજી દિશામાં
~~[illegible]~~ ફ્રાંસની સાથે ગયાં. જેઓ એ ટોળીમાં જોડાયા
ન હતા તે ટોળી, ગુલિવર અને કુટુંબનું મળતરું
આમવાનું હતું તે વખતે, નાનાની બીજી પાર્ટી આવી
પહોંચી અને ~~[illegible]~~ [illegible] ઝપાઝપી થઈ. [illegible]
પણ તેને મદદ કરવાની શક્તિ ન હોવાથી ગુલિવરનું
શરીર છુપાવ્યું તે [illegible] [illegible] આ ટોળીવાળા
લઈ રહ્યા, અને રાજકુમારના [illegible] [illegible]
શરીર નદીમાં ફેંક્યું [illegible] [illegible] [illegible] અને
કુટુંબ [illegible] કેદ થયાં. ~~[illegible]~~ પણ ગુલિવર
[illegible] થઈ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], અને [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], અને [illegible] [illegible].
શરીરની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-

[illegible], ગુલિવર, અને [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]. ગુલિવરનું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. ~~[illegible]~~ [illegible]
~~[illegible]~~
[illegible] [illegible] [illegible] માટે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] માટે
[illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ગુલિવર [illegible] [illegible]

અને આફ્રિકાનું મંડળ [illegible] તથા [illegible] કુટુંબને લઈ
ત્યાંના [illegible] [illegible] ગયો.

[illegible] મંડળ લઈ [illegible] પહેલો
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], અને [illegible]
[illegible] અને [illegible], [illegible] [illegible], અને [illegible]
ના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible]
ને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] લઈ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

હશે એમ કહ્યો તે ગયો કે દિવાનજી કડવા
હતી તેથી પણ સુમારે ઘોડો હાંકવ્યો.
ગાડી દુનિયા ગાડી સુધી ઘોડો હાંક્યો એટલે કેટલુંક
આવ્યો. નદીના તીર આગળ એક રસ્તાર
ટેકરી ઉપર ઊંચી ઝાડી હતી અને આ
પણ દીવાલ ઝાડી હતી. આ
ઝાડોમાંના કેટલાકની ડાળીઓ નદીના પાણી
લગી નદીમાં ઝૂકેલી હતી અને
પવનથી હાલતી હતી. આ ઝાડના વનમાં
વનવાસી હતી. આ ઝાડના
છાયા પણ પડી હતી અને
સાંજ થવા પવન અને ઠંડી
એ ઝાડીનો દેખાવ સુંદર હતો અને
આ વખતમાં સુંદર હતો.
એવા હતા. આ વનમાં આવવાનું મન થાય એવું
દેખાવ ને પવનની ઠંડીમાં આ વખતે
મારા ઘોડે પણ આવી ચાલવા ઘોડો ચાલતો
નહતું એટલે ઘોડો હાંકતો
પણ ચલાવવા લાગ્યો. ફરી સારી રીતે
પણ ચલાવવા લાગ્યો. ફરી
પુરુષ આ ટેકરી ઉપર તો નદી પાસે
ફાડીને — પણ પવનનો ને પવનમાં હતા. એટલું જ
નહી. ને પવન ચાલે એટલામાં વરસાદ આવ્યો
— છોકરાઓના પવનમાં — પવનમાં

હતાં. મુનિમહારાજનું કૌતુક વધ્યું સારવાનું. આ ત્રણેય ક્યાંથી
ફાવી હોય? બાઇરૂપ હોય તો ઉપાડે પણ ત્યાં કેમ હોય!
ખોરાક વિચાર કરી બેઠા કે એક ખાંડે લાંબી, પેટે
આ ત્રણેમાં [illegible] પેટે જ તો ખાય ખાર ~~[illegible]~~
યુવતિઓ હતી. તેમાં એક સુંદર સૌથી મોટી ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ યુવતી ~~[illegible]~~ પંદર સોળ વર્ષની હતી અને [illegible]
બાઈની સાથે [illegible] મોટી [illegible]
ફરતી હતી.

"હસો, મને ઘણું લાગ્યું છે — [illegible]
"અહીંનાં પણ [illegible] [illegible]" ~~[illegible]~~ [illegible] યુવતિ બોલી.
"[illegible] ~~[illegible]~~, [illegible] [illegible] હતી!"
"હજી તો [illegible] [illegible]. [illegible] તો [illegible]—
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"; ~~[illegible]~~ [illegible] બોલી.
[illegible] યુવતિઓ અહીંનાં પણ [illegible]. મુનિમહારાજે
[illegible] [illegible] [illegible]. ~~[illegible]~~ તેને [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતું [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] હતો [illegible] [illegible] ન હતો.
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ન [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] હશે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"શાંતી રહે છે — તેમના આનંદમાં વિઘ્ન પડવું એ
"હોય છે:" આમ વિચારતો વિચારતો ~~[illegible]~~ મુનિરાજ
~~[illegible]~~ ઝરૂખામાં આવ્યો અને નદીમાં [illegible] [illegible] આગળ
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેની [illegible]
[illegible] [illegible] અને રમણીઓનાં [illegible] [illegible] એમ [illegible]
ઉભો. એમ ઉભા પછી ~~[illegible]~~ તેમનાં [illegible] [illegible]
~~[illegible]~~ હોય લાગ્યો, કે [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] પ્રકાર
રાજાનો અધિકારી નથી, ઇત્યાદિ વિચાર [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] અને રમણીઓની [illegible] [illegible] એમ
~~[illegible]~~ [illegible] અને [illegible]
ઉભો, અને મનમાં આવ્યું:

"मम हि ~~[illegible]~~ सदसि गौरवप्रियस्य
"कुलजनदर्शनकातरं हि चक्षुः॥"

[illegible] [illegible] [illegible] આવ્યો.
ઓરડામાં રમણીઓની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પાછી [illegible]
અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].
[illegible] [illegible] અને તે [illegible] પાછી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]?"
[illegible], આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
"[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
"[illegible]". [illegible], [illegible], આ પાછી?" — પાછી [illegible] [illegible]
[illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible], તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible] [illegible].
"~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"હવે અમે [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible]
"આ પાછી"

ભાભા ખીજ કરી બોલી: "કુમળા, આ પહેલી ઉખાણાં

"ઉખાણાં ગાવ, બોઈએ" કુમળા બોલી "હું ગાઉં!"

એમ કહી હૈયે રાખી કુમળા [illegible]

[illegible]: "પહેલું ઉખાણું [illegible] કે કુમારને [illegible] ગાવા માંડ્યું" એમ કહી હૈયે રાખી

મોટેરું કરી કુમળાએ ગાવા માંડ્યું:

"નહિ [illegible] [illegible] ના હાથે ઝાલી રાખી,

"નહિ પીંછું ગાયની [illegible] ચાલે, નહિ

"[illegible] [illegible] ના ના હાથે

"નહિ કુમળા ઊંચાણું [illegible] હાથે, નહિ

"નહિ કોઈનું [illegible] [illegible]

"આ મોં, ના લાજે કોઈનું ઉં નાનકે ફૂટે,

"આ મોં, ના લાજે કોઈનું ઉં નાનકે ફૂટે, નહિ

"[illegible] નાન નાન, [illegible] [illegible] કે,

"[illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] કે.

"[illegible] [illegible] [illegible] કૂકડો કે.

"મારે બોઈએ ગુલાલ [illegible] [illegible] પરપડે કે

"મારે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે.

"[illegible] મારે મારે [illegible] [illegible] [illegible] કે.

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે.

"નાનો મારા બોલે [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] કે,

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે. [illegible]

"[illegible] નાખે બોલી બોલી કે [illegible] [illegible] કે,

"[illegible] [illegible] કે ગુલાલ [illegible] [illegible] કે,

"[illegible] [illegible] કુમળાને [illegible] [illegible] કે. [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

"ફૂલ એનું ઉગવું રમતિયાળપણાંથી,

"આરે નથી એ ફૂલ તોડી લેવાને":

એવું કહી ગાયો.

"[illegible]" મારા મનમાં ગાતો એવું આવ્યું

"ઉગ્યો છે કે ખરું પણ એવું ફૂલ છું તે મારી

"મારી આશા મને તોડવાની ઇચ્છામાં આવતું હોય તેને

"હું પરણું."

"ના નથી એવું ફૂલ છો! કે તમને [illegible]

"[illegible] ઝટપટ છે!".

"હું [illegible] રાત્રિ [illegible] ફક્ત—

"[illegible] મારો [illegible] એકાંત રાતે [illegible]—

"તે જ રાતે મને [illegible] [illegible]

"આજ મારો વાસ છે, મારી [illegible],

"કે મને [illegible] તોડે તેના હાથમાં હું જાઉં."

આમ બોલે છે એટલામાં એક પવન

[illegible] ફૂલ મારી

[illegible] આવતી પેઠે [illegible]

[illegible] તે ફૂલ [illegible] તેની પવન

ફૂલો [illegible] તે ફૂલ [illegible] હાથ [illegible]

એવું ફૂટે પડ્યો, અને એવું હાથ [illegible]

ફૂલના [illegible] અને [illegible] હાથ [illegible]

પવન એમ કે હાથ રાખે, [illegible]

અને [illegible] શરીર, એમ કે [illegible]

[illegible] ફૂલને [illegible] પોતાના ફૂલ [illegible]

ફૂલને [illegible] હોય, અને [illegible]

હોય, [illegible] પવન [illegible] આવી [illegible]

[illegible] [illegible] રહેવાનો.

[illegible]—[illegible]

હાથમાંની ફાનસને ઊંચી કરી હરિલાલ
બોલ્યો: " આ પાણીમાં તમારા જેમ ઊભેલાઓ
"જેવા હતાં તેવા ચહેરાઓ અને તમારા જેવાઓ
"અત્યારે આ ગામડે તમારા જેવા પણ મળી આવતાં
"હશે તે ખેદ ... થાય પણ કહેવું તે તમને
"પછી તે પહેલાં તમારા ... ફરવાને તમને
"મેં ખેડૂત લોકો છો તે ... કરતો."

ફાનસ ... પાસે ઊભો ઊભો બોલ્યું ...
લીધું હતું. અને તે હાથે પોતાની આંખો હતી તે
હાથના આધારે કહ્યું બોલ લાગ્યો, તેણે ગૌર આપ
ખેદ દેખાતો થઈ રહ્યો, અને તે બોલ કરી નહીં.
તેના તરફ જોતો બોલ્યો: " અમે આવેલો
"ખેડૂત અમારા ઘરે; આપનું નામ, ઠામ, ગામ,
"અને ફરી આવી અમને ઓળખાવવાને આવવા તેવા
"ઉપકાર કરો."
"મારું નામ હરિલાલ — હું આ ...
"મહાત્મા શ્રી મોહનદાસનો પુત્ર છું - પરભારાઓમાં
"નામ પૂછવાં તે મારો ધર્મ નથી. પણ આજ અમારે
"ઘરે ... બહાર આવ્યા એવા હોય તો તમને
"ઘેર ... અને ઉતારા કરવા બોલાવીને લેવા હું તૈયાર
"છું."
"ભલે, અમારે બોલાવીને જરૂર નથી. ફરવા

"અમારાં કુમાર[illegible] [illegible] [illegible] છે કે [illegible] [illegible]
"અને એમના પિતા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"છેટે આપના રાજ્યના અતિથિ [illegible] [illegible] રાત્રે
"વાતો કરી રહ્યા છે તેમના પાસે [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible]
"મહારાજાને મળવા પધારો અને [illegible] [illegible]
"કહી દઉં."

"કુમાર [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] ક્યાં છે?" [illegible] [illegible] પૂછ્યું.

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેને [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]."

"[illegible] [illegible] અમારા પિતાના [illegible] [illegible]

"[illegible] માટે એમને [illegible] કેદ કરવા પડશે." [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]

કુમાર બોલ્યા:

"તે આપના રાજ્યમાં [illegible] [illegible] છે કે [illegible]

"અમને [illegible] કેદ કર્યા?"

"ના. કોઈ ન [illegible]."

"તો કોઈ [illegible] તો કેદ કરેલ [illegible] [illegible] [illegible]."

"હા. એ વાત તો ખરી. ત્યારે હવે કેદ [illegible]

—[illegible] નહિ ન [illegible] [illegible] તેના [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]?" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"એ વાત ખરી. હું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] ન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તો હું